

KIRGIZİSTAN-TÜRKİYE MANAS ÜNİVERSİTESİ
TÜRK DÜNYASI STRATEJİK ARAŞTIRMALAR MERKEZİ
(KTMÜ-TÜRSAM)

**ORTA ASYA İLE AVRUPA BİRLİĞİ
ARASINDAKİ İLİŞKİLER**

**Ayana ABLEKEEVA
Aysenem RUSLANOVA
Prof. Dr. Nasuh USLU**

Bişkek, Eylül 2024

ORTA ASYA İLE AVRUPA BİRLİĞİ ARASINDAKİ İLİŞKİLER

Ayana ABLEKEEVA

Aysenem RUSLANOVA

Prof. Dr. Nasuh USLU

İÇİNDEKİLER

1. Giriş.....	4
2. Orta Asya ile Avrupa Birliği Arasındaki İlişkilerin Geliştirilmesinin Önemi	5
3. Orta Asya Ülkeleri ile AB Arasındaki İlişkilerin Geliştirilmesi Süreci.....	7
4. Orta Asya Ülkelerinin AB ile İlişkilerinin Geliştirilmesi	10
4.1 Kazakistan.....	10
4.2 Kırgızistan	11
4.3 Tacikistan	12
4.4 Türkmenistan	13
4.5 Özbekistan	14
5. Avrupa Birliği (AB) ve Orta Asya Arasında Ekonomik İşbirliği	16
5.1. AB ve Orta Asya Arasındaki Ticari İlişkiler	16
5.2. Avrupa Birliği'nin Kalkınma Yardımları	19
6. AB ve Orta Asya Arasında Enerji İşbirliği.....	20
6.1. Fosil Enerjisi	20
6.2. Su Yönetimi	23
7. AB ve Orta Asya Arasında Güvenlik İşbirliği	24
8. AB ve Orta Asya Arasında Eğitim Alanında İşbirliği.....	25
9. Sonuç	27
Kaynakça	28

1. Giriş

Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan, Türkmenistan ve Özbekistan'dan oluşan Orta Asya, Avrasya'nın kalbinde stratejik açıdan önemli bir konuma sahiptir. Tarihsel olarak bölge kültürlerin, ticaret yollarının ve jeopolitik çıkarların kaynaştığı bir pota olmuş ve Doğu ile Batı arasında bir köprü görevi görmüştür. Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından bağımsızlıklarını kazanmalarından bu yana Orta Asya ülkeleri ulus inşası, ekonomik kalkınma ve bölgesel işbirliği yolunda ilerlemektedir.

Bu çerçevede Avrupa Birliği (AB), Orta Asya'da kilit bir aktör olarak ortaya çıkmış ve diplomatik diyalog, ekonomik işbirliği ve kültürel değişim de dahil olmak üzere çeşitli cephelerde bölgeyle ilişki kurmaya çalışmıştır. AB'nin Orta Asya'ya olan ilgisi, bölgenin özellikle enerji kaynakları, ulaşım koridorları ve güvenlik dinamikleri açısından jeopolitik öneminin farkına varmasından kaynaklanmaktadır. Dahası AB'nin Orta Asya ile olan ilişkisi, komşularında istikrar, refah ve ortaklığı teşvik etmeye yönelik daha geniş stratejisini yansıtmaktadır.

AB ve Orta Asya arasındaki ilişki, yıllar içinde karşılıklı çıkarlar, ortak zorluklar ve dinamik etkileşimlerin damga vurduğu bir evrim geçirmiştir. Sovyet sonrası erken dönemden günümüze kadar AB, ekonomik reformlar, kurumsal yapılanma ve sivil toplum girişimlerine destek sunarak Orta Asya'nın kalkınma yörüngesinin şekillendirilmesinde rol oynamıştır. AB, Yeni Bir Ortaklık için AB-Orta Asya Stratejisi gibi girişimler aracılığıyla Orta Asya ülkeleriyle bağlarını güçlendirmeye, diyalogu geliştirmeye ve ortak çıkar alanlarında işbirliğini teşvik etmeye çalışmıştır.

Bu raporda AB ve Orta Asya arasındaki çok yönlü ilişki incelenecektir. Bu çerçevede tarihsel gelişmeler, siyasi dinamikler, ekonomik işbirliği, enerji ortaklıkları, güvenlik sorunları ve kültürel (özellikle eğitim alanındaki) alışverişler ele alınacaktır. Çalışmada AB-Orta Asya ilişkilerinin geçmişteki ve günümüzdeki dinamikleri incelenerek, bu ilişkinin doğasında var olan karmaşıklıkların ve fırsatların kapsamlı bir şekilde anlaşılmasını sağlamak amaçlanmaktadır.

Çalışmada AB ve Orta Asya arasındaki başarılarla, zorluklara ve daha fazla işbirliği yönünde potansiyel imkanlara ışık tutulmaya çalışılmaktadır. Yakınlaşma ve ayrışma alanları tespit edilerek, bu önemli jeopolitik ilişkinin incelikli bir şekilde anlaşılmasına katkıda bulunma ve AB ile Orta Asya arasında diyalog, anlayış ve karşılıklı faydayı teşvik etme fırsatlarına dikkat çekme hedeflenmektedir.

2. Orta Asya ile Avrupa Birliği Arasındaki İlişkilerin Geliştirilmesinin Önemi

SSCB dağılmasından ve iki kutuplu uluslararası ilişkiler sisteminin çöküşünden sonra jeopolitik gerçekler değişmiş, Orta Asya da dahil olmak üzere Avrasya kıtasında birçok görevle karşı karşıya kalan bir dizi yeni bağımsız devlet kurulmuştur. Yeni devletlerin görevlerinden biri, diğer aktörlerle ilişkiler kurmaktır (Komilova, 2009: 53).

Orta Asya ülkelerinin zorluğu, bu sorunu esas olarak Rusya Federasyonu'na dayanarak çözmeye kalkmalarıydı çünkü başlangıçta bölgede Moskova'nın konumu baskındı. Ancak bu durum, onları çok karmaşık bir süreç olan dış politikayı şekillendirme sorumluluğundan kurtarmamıştır. Bölge ülkeleri doğası birçok faktöre bağlı olan dış politika kararlarını bağımsız olarak geliştirmek ve almak zorundaydılar. Bu süreç, devletlerin coğrafi konumu ve askeri varlığının yanı sıra ekonomik güç, kültür, tarihi gelenekler, siyasi sistemin türü, toplumun sosyal yapısı ve siyasi liderlerin bireysel özellikleri tarafından şekillendirilecekti (Komilova, 2009: 53).

Orta Asya, Avrupa ile Asya'yı birleştirmeye yönelik asırlık geleneklere sahiptir (Yevropeyskiy Soyuz i Tsentralnaya Aziya: novoye partnerstvo v deystvii, 2009: 9). Antik çağlardan beri Orta Asya bölgesi, Asya ve Avrupa devletlerini birbirine bağlayan bir köprü olması ve bu yüzden önemli bir jeopolitik ve jeo-ekonomik konuma sahip olması nedeniyle Batı ve Doğu ülkelerinin yakından ilgi odağı olmuştur. Yüzyıllar önce Büyük İpek Yolu'nun Çin ve Hindistan'dan Avrupa'ya uzanan yolları buradan geçiyordu (Komilova, 2009: 53). Bölge dış oyuncuların çoğunluğu için Orta Asya, Rusya ile Çin arasındaki konumundan dolayı ilgi çekicidir. Ayrıca büyük enerji rezervlerinin yanı sıra büyük maden yataklarının varlığı nedeniyle bölgenin jeopolitik önemi de artmaktadır (Marmontova, 2018: 50).

Bağımsızlığını kazandıktan sonra Orta Asya devletleri (Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan, Türkmenistan ve Özbekistan) önemli bir siyasi ve ekonomik dönüşüm sürecinden geçmiştir. Devlet ortaya çıkarılmış, etnik gruplar arası anlayış korunmuş ve dinler arası diyalog kurulmuştur (Yevropeyskiy Soyuz i Tsentralnaya Aziya: novoye partnerstvo v deystvii, 2009: 9). Bu yıllarda bölge ülkelerinin dış politikası şekillenmiş, jeopolitik konfigürasyonu belirlenmiştir (Marmontova, 2018: 50).

21. yüzyılın başında küreselleşme bağlamında AB ile Orta Asya ülkeleri arasında niteliksel olarak yeni bir ortaklığın zamanı gelişmiştir. Barışçıl etkileşim yoluyla istikrar ve refaha ulaşma ortak hedefi, Avrupa ve Orta Asya'yı işbirliğinin geliştirilmesinde ortaklar haline getirmiştir (Yevropeyskiy Soyuz i Tsentralnaya Aziya: novoye partnerstvo v deystvii, 2009: 9-10). Bu şekilde Avrupa Birliği'nin Orta Asya devletlerinin kilit ortaklarından biri haline geldiği söylenebilir (Marmontova, 2018: 50).

Küreselleşme sürecinde dünyanın karşı karşıya kaldığı sorunların birçoğu Avrupa'yı ve Orta Asya'yı eşit derecede etkilemekte ve ortak çözümler gerektirmektedir. Güvenlik ve bölgesel ekonomik kalkınma konuları, özellikle Afganistan, Pakistan ve İran ile ilgili meseleler, her Orta Asya ülkesi ile AB'nin yakın işbirliğini zorunlu hale getirmektedir. Aynı zamanda sınır yönetimi, göç, organize suçlarla ve uluslararası terörle mücadelenin yanı sıra insan, uyuşturucu ve silah kaçakçılığı alanlarındaki gelişmeler de bu işbirliğinin önemini ortaya koymaktadır (Yevropeyskiy Soyuz i Tsentralnaya Aziya: novoye partnerstvo v deystvii, 2009: 10).

AB'nin stratejisi, dengeli ikili ve bölgesel bir yaklaşıma dayanmaktadır. AB, Orta Asya'ya yönelik dış politika doktrinini geliştirirken gerekli ihtiyaçların düzeyine göre dengeler kurmaktadır. Etkileşimin insan hakları, ekonomik çeşitlilik, enerji ve diğer sektörel konular gibi boyutlarının geliştirilmesinde ikili işbirliğine önem vermektedir. Bölgesel yaklaşım,

organize suçla mücadele, insan ticareti vb. sorunların çözümünde önemlidir. Bölgesel yaklaşım çerçevesinde kültürlerarası diyalog, göç vb. sorunların çözülmesi de öne çıkmaktadır (Marmontova, 2018: 51).

Avrupa Birliği'nin dünyadaki en etkili entegrasyon yapılarından biri olduğu rahatlıkla söylenebilir. Avrupa Birliği'nin Orta Asya'daki temel jeopolitik çıkarı, bölgede istikrarı korumak ve demokratik değer ve modellere yönelimi desteklemektir. Bu, bölgenin çatışma ve suç potansiyelini (yasadıőı göç, uyuşturucu kaçakçılığı) azaltacak ve bölgedeki Avrupalı şirketlerin çalışma koşullarını daha konforlu hale getirecektir (Marmontova, 2018: 51).

3. Orta Asya Ülkeleri ile AB Arasındaki İlişkilerin Geliştirilmesi Süreci

1991 yılından bu yana, Orta Asya'ya yönelik AB stratejisinin oluşumu ve gelişimi birçok önemli aşamadan geçmiştir. Buradaki temel faktörler, uluslararası sistemdeki değişiklikler, Avrupa entegrasyonunun dinamikleri (genişleme ve derinleşme), Orta Asya'nın dünya siyasetinde değişen rolü ve çeşitli kilit dış aktörlerin bölgede etkili olma arzularının artmasıydı. Sovyet sonrası dönemde özel çıkarlarını defalarca ilan eden Rusya, Çin ve ABD gibi aktörler sadece aktif değil aynı zamanda belirleyici rol oynama çabası içinde olmuştur. Ayrıca yoksulluk, siyasi istikrarsızlık ve etnik gruplar arası sorunlarla öne çıkan bölgede ülkelerin dış politika kimliği arama, devlet ve ulus inşası etme ve güçlendirme çabaları büyük önem taşımıştır. Orta Asya'nın çok kültürlü toplumlarındaki bölünmeler sıklıkla aktif çatışmalara ve iç savaflara dönüşmüştür (Prohorenko, 2019: 69).

Orta Asya'nın yeni bağımsız devletlerinin ortaya çıkmasından itibaren Avrupa Birliği onlarla ikili ortaklıklar kurmak için çalışmalarına başlamıştır. Bu sürecin Avrupa Birliği için ne kadar zor olduğu olayların kronolojisiyle kanıtlanmaktadır. Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan ile standart AB Ortaklık ve İşbirliği Anlaşmaları 1995-1996'da imzalanmış fakat 1999 yılında yürürlüğe girmiştir. Tacikistan'la da benzer bir ortaklık ve işbirliği anlaşması 2004 yılında imzalanmış olup, 2010 yılının başından beri yürürlüktedir. AB, Ticaret Konularına İlişkin Geçici Anlaşma çerçevesinde (Ağustos 2010'dan bu yana) Türkmenistan ile ilişkilerini geliştirmektedir. Bu ülkeyle Ortaklık ve İşbirliği Anlaşması 1998 yılında imzalanmış fakat Türkmenistan'daki iç siyasi durum ve insan haklarının durumu nedeniyle AB bunu hiçbir zaman onaylamamıştır (Prohorenko, 2019: 69).

1991-2006 döneminde Orta Asya bölgesindeki temel Avrupa programı TACIS programıydı (Bağımsız Devletler Topluluğu Teknik Yardımı, TACIS). Aslında bu program, Orta Asya da dahil olmak üzere Sovyet sonrası alanda Avrupa Birliği'nin politikasının birçok yönünü uzun süre belirlemiştir. 2007 yılına kadar Avrupa'daki projelerin neredeyse tamamı TACIS'in himayesinde hayata geçirilmiştir (Paramonov, Stokov ve Abduganieva, 2017: 5).

Orta Asya'daki TACIS programı, yerel düzey de dahil olmak üzere çevre koruma, enerji, ulaştırma, iletişim, adalet vb. alanlarda işbirliği görevini üstlenmiştir. Ocak 2007'de TACIS'in yerini bölge ülkelerine yönelik yeni bir yardım aracı olan kalkınma işbirliği almıştır. Avrupa Birliği bu mali aracı Asya, Afrika ve Latin Amerika'daki gelişmekte olan ülkelerle ilişkilerde kullanmaktaydı. Böylece Orta Asya, bu tür işbirliklerinin stratejik bölgesel alanlarından biri haline gelmiştir. AB, Orta Asya ülkelerini, gelişmekte olan ve en az gelişmiş ülkeler için kullanılan Genelleştirilmiş Tercihler Sistemine dahil etmiştir. Orta Asya ülkeleri, 2014 yılından bu yana ortaklık aracılığıyla fonlara erişim imkanına sahiptirler (Prohorenko, 2019: 69).

Orta Asya devletleri ile Avrupa Birliği arasındaki siyasi diyalog platformları BM, AGİT ve Avrupa Konseyi (Kazakistan Avrupa Konseyi'nde gözlemci statüsündedir ve geri kalan cumhuriyetler çeşitli ortaklık programlarında yer almaktadır) olmuştur. NATO ve Dünya Ticaret Örgütü gibi örgütlerin çatısı altında da taraflar diyalog kurmaktadır (Prohorenko, 2019: 70).

TACIS programının başlatılmasıyla neredeyse eş zamanlı olarak Avrupa ülkeleri, Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansı (AGİK) çerçevesinde Orta Asya devletleriyle dolaylı da olsa aktif siyasi etkileşim açısından oldukça geniş fırsatlar elde etmiştir. 1992 yılında tüm Orta Asya ülkeleri Helsinki Nihai Senedini imzalayarak AGİK'e üye olmuştur. Zaten 1994 yılında örgüt, o dönemde iç savaşın yaşandığı Tacikistan'a bir gözlemci heyeti göndermişti. Ocak 1995'te AGİK'in adı AGİT (Tteşkilat) olarak değiştirilmiş ve aynı yıl Taşkent'te (Özbekistan)

AGİT Orta Asya İrtibat Bürosu açılmıştır. 1998 yılından itibaren AGİT merkezleri Kazakistan, Kırgızistan ve Türkmenistan'da faaliyet göstermeye başlamıştır (Paramonov, Stokov ve Abduganieva, 2017: 5).

Orta Asya devletlerinin AGİT'e katılımından yaklaşık üç yıl sonra, 1990'lı yılların ortalarından itibaren Avrupa Birliği ile bölge ülkeleri arasındaki ilişkilerin hukuki zemini oluşmaya başlamıştır. Bu, AB ile Orta Asya devletlerinin her biri arasında Ortaklık ve İşbirliği Anlaşmasının (PCA) imzalanmasında ifadesini bulmuştur. Bölgedeki ülkelerin her birinde TACIS programının ulusal bileşenleri daha sonra ATP ilkelerine dayandırılmıştır. PCA'ya ilişkin ilk müzakereler Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan ile yapılmıştır. Daha sonra Türkmenistan ve Tacikistan ile görüşmelere başlanmıştır. PCA görüşmelerine paralel olarak Avrupa'da Orta Asya bölgesini kavramsal olarak anlama girişimleri artmıştır. En başarılı girişimlerden biri, Avrupa Komisyonu tarafından 1995 yazında hazırlanan "AB'nin Bağımsızlığını Yeni Kazanan Orta Asya Devletleriyle İlişkileri" belgesi olmuştur (Paramonov, Stokov ve Abduganieva, 2017: 6).

İlişkilerdeki önemli bir dönüm noktası, Amerika Birleşik Devletleri'ndeki 11 Eylül 2001 olayları ve Uluslararası Güvenlik Yardım Gücü'nün bir parçası olarak Avrupalı müttefiklerin desteğiyle ABD'nin Afganistan'daki terörle mücadele operasyonunun başlamasıydı. Orta Asya, yalnızca enerji güvenliği açısından değil, yalnızca zengin hidrokarbon rezervleri açısından değil, aynı zamanda ulus-ötesi terörizm, organize suç ve uyuşturucu kaçakçılığı ve İslam'ın radikalleşmesi açısından da Avrupa Birliği'nin stratejik ilgi gösterdiği bir bölge haline gelmiştir (Prohorenko, 2019: 69). Bunun önemli bir göstergesi, 2004 yılından itibaren Orta Asya ülkeleriyle siyasi diyalogun "AB Üçlüsü – Orta Asya Devletleri" formatında çok taraflı düzeyde yürütülmeye başlanmasıdır (Paramonov, Stokov ve Abduganieva, 2017: 6).

Kavramsal bir belge olarak Orta Asya'ya yönelik ilk AB stratejisi 2007'de kabul edilmiştir. Bu zamana kadar taraflar birbirlerini yeterince incelemişlerdi. Türkmenistan az bilinen ve yabancılara kapalı bir ülke olarak kalmıştır; 2019 yılına kadar Avrupa Komisyonu'nda temsil edilmemiştir. Ancak Temmuz 2019'da Türkmenistan'ın başkentindeki AB İrtibat Bürosu, Avrupa Birliği'nin tam teşekküllü bir delegasyonuna dönüştürülmüştür. Strateji, insan hakları ve hukukun üstünlüğü, demokrasi ve iyi yönetim gibi alanlarda yalnızca ikili değil aynı zamanda çok taraflı (geniş bölge) formatta işbirliğini öngörüyordu. İşbirliğinin öngörüldüğü bazı alanlar şunlardı: eğitim, ekonomik gelişme, ticaret ve yatırım, enerji ve ulaşım, çevrenin korunması, ortak tehditler ve kültürlerarası diyalog (Prohorenko, 2019: 70).

Avrupa Birliği, bölgedeki demokratik reform süreçlerine artan ilgisinin yanı sıra, proje faaliyetinin diğer alanlarında da bazı ayarlamalar yapmanın uygun olduğunu düşünmüştür. Böylece Aralık 2006'ya kadar Orta Asya'daki Avrupa projeleri esas olarak TACIS programının himayesinde uygulanmışken, Ocak 2007'den itibaren esas olarak onun yerini alan yeni program olan "Kalkınma İşbirliği Aracı" çerçevesinde uygulanmaya başlanmıştır (Kalkınma İşbirliği Aracı, DCI). Aynı zamanda, bazı Avrupalı uzmanlara göre IMR programının kendisinde de bazı değişiklikler ima edilmiştir. Dolayısıyla TACIS esas olarak "Orta Asya'nın tam teşekküllü bir piyasa ekonomisine ve demokrasiye geçişini" destekliyorsa, IMR'nin çabaları da demokrasi konularını unutmadan, Orta Asya'da yoksulluğun azaltılması ve sürdürülebilir kalkınmanın sağlanması (etkili yönetim, yasal normlar ve insan hakları) üzerinde odaklanmaya başlamıştır (Paramonov, Stokov ve Abduganieva, 2017: 8).

AB’de IMR çerçevesindeki program ve projelerin başlatılmasına paralel olarak, Avrupa’nın Orta Asya’daki çıkarlarının kavramsal ve buna bağlı olarak belgesel olarak kaydedilmesine duyulan istek gözle görülür şekilde artmıştır. Bu süreç, Almanya’nın Avrupa Birliği başkanlığının başladığı 2007 yılında doruğa ulaşmıştır. Bunun önemli göstergelerinden biri, Haziran 2007’de Avrupa Birliği 2007-2013 Orta Asya Stratejisi’nin (resmi adı “Avrupa Birliği ve Orta Asya: Yeni Bir Ortaklık Stratejisi”) kabul edilmesiydi (Paramonov, Stokov ve Abduganieva, 2017: 8).

AB Orta Asya stratejisinin 2013 yılına kadar olan dönem için tasarlanmış olmasına ve 2014-2020 dönemine ilişkin yeni AB çok yıllık mali planının kabul edilmesiyle eş zamanlı olarak güncellenmesi planlanmış olmasına rağmen, bölgeye yönelik yeni AB stratejisi yalnızca Haziran 2019’da kabul edilebilmiştir. Bu arada Orta Asya’daki birçok güvenlik konusu (sınır kontrolünün sağlanması, aşırılıkçı ve terörist faaliyetlerle mücadele, uyuşturucu kaçakçılığıyla mücadele vb.) artık Avrupa Birliği tarafından Afganistan’daki durum bağlamında daha geniş bir şekilde ele alınmaktaydı. Bu bağlamda Avrupa Birliği, bölge ülkeleri ile Afganistan arasında bu konularda güçlendirilmiş işbirliğini ve kapsayıcı bir barış süreci ve sürdürülebilir kalkınma açısından ortak çabaları teşvik etmeyi kendine görev edinmiştir. Güncellenen stratejide bölge içi ekonomik işbirliği ve entegrasyon konuları önemli bir yer tutmaktadır (Prohorenko, 2019: 70).

Yeni stratejide normların uyumlaştırılmasına yönelik ilerlemenin bir parçası olarak genişletilmiş ortaklık ve işbirliğine ilişkin ikili anlaşmalara vurgu yapılmaktadır. Ancak Avrupa Birliği’nin Avrupa Komşuluk Programı katılımcılarından ve özellikle “Doğu Ortaklığından” talep edenlere kıyasla daha az yükümlülükler vurgu yapılmaktadır. Bu tür anlaşmalar, bölgedeki ülkeler için AB ile işbirliği konusunda bir referans noktası ve Avrupa Birliği’nin Orta Asya’daki stratejisinin etkinliğinin bir göstergesidir. Orta Asya cumhuriyetleri, ortak değerlere, demokrasiye ve hukukun üstünlüğüne, insan haklarına, sürdürülebilir kalkınmaya özel önem veren bu tür anlaşmaları imzalayarak AB normlarını kabul etmeye ve bunları ulusal düzeyde uygulamaya hazır olduklarını beyan etmiş ve Avrupa Birliği’nin normatif gücünü kabul etmiştir (Prohorenko, 2019: 70).

4. Orta Asya Ülkelerinin AB ile İlişkilerinin Geliştirilmesi

Avrupa Birliği açısından bölgeye olan ilginin artması öncelikle ekonomik faktörlerden kaynaklanmaktadır. Avrupa ülkelerinin ekonomileri büyük ölçüde ihracata dayalı olduğundan AB, ürünlerini satmak için Orta Asya ülkeleri pazarlarında güçlü bir konuma sahip olmak istemektedir. Bölgenin teknolojik geriliği dikkate alındığında bu pazarda Avrupa mallarının talep göreceği şüphesizdir. Bu bakımdan Avrupa Birliği'nin burada yaşanan dönüşüm süreçlerine büyük önem vermesi doğaldır (Komilova, 2009: 54).

Orta Asya'daki yeni durum ve bir bütün olarak dünyadaki değişiklikler, esasen AB'yi, başta Rusya Federasyonu olmak üzere diğer ülkelerin (ABD, Çin ve Hindistan gibi) jeopolitik çıkarlarını da dikkate alarak bölge devletlerine yönelik ortak bir rota geliştirmeye itmiştir. Ancak AB'nin bölge devletlerinin her biriyle ilişkileri belirli yönlerden farklılık göstermektedir (Komilova, 2009: 54). Dahası sadece en etkili bölgesel devletler olan Özbekistan ile Kazakistan arasındaki etkileşimin gelişim dinamiklerine dayanarak, AB ile Orta Asya ülkeleri arasındaki ilişkilerin gelişme olasılığını analiz etmek imkansızdır (Marmontova, 2018: 52).

4.1 Kazakistan

Kazakistan, AB ile en dinamik ilişkileri ve bağları olan bölge ülkesidir. Avrupa Birliği, Kazakistan'ı Orta Asya bölgesinin lideri olarak görmekte, ancak nüfusu Orta Asya ülkelerinin nüfusunu kat kat aşan Özbekistan'ı da bölgesel bir merkez olarak değerlendirmektedir (Komilova, 2009: 54). Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından Kazakistan Cumhuriyeti, hemen hemen birçok Avrupa ülkesinin ve ardından tüm Avrupa Birliği'nin artan ilgisinin hedefi haline gelmiştir. Başlangıçta Brüksel'in ve önde gelen Avrupa devletlerinin başkentlerinin Kazakistan'daki çıkarları küresel güvenlik meseleleriyle ilgiliydi. Kazakistan Cumhuriyeti'nin SSCB'den miras aldığı nükleer silahlar ve bunlardan gönüllü olarak feragat prosedürü Avrupa'nın güvenliğini yakından ilgilendiriyordu. Enerji sorunları daha sonra ön plana çıkmıştır. Kazakistan'da önemli hidrokarbon ve uranyum rezervlerinin varlığı ve dolayısıyla bunların Avrupa'ya büyük ölçekli tedarik olasılığı önemli hale gelmiştir (Paramonov, Strokov ve Abduganieva, 2017: 19).

Buna karşılık Kazakistan, bağımsızlığını kazandıktan sonra Avrupalılar da dahil olmak üzere Batılı devletlerle yakınlaşmayla ilgilenmiştir. Dahası Kazakistan'ın ABD ve AB ile daha yakın etkileşime hazırlığı devam etmiş, bu da büyük ölçüde Astana'nın çok vektörlü politikasından kaynaklanmıştır. Sonuç olarak Avrupa Birliği ve Kazakistan'ın karşılıklı işbirliği arzusu, yalnızca Avrupa-Kazak ilişkilerinin yüksek dinamiklerini değil, aynı zamanda AB'nin Kazakistan'a sıkı bir şekilde yerleştiği gerçeğini de önceden belirlemiştir (Paramonov, Strokov ve Abduganieva, 2017: 19).

Kazakistan ile Avrupa Birliği arasındaki ilişkiler Ortaklık ve İşbirliği Anlaşması çerçevesinde düzenlenmektedir. Taraflar, bu anlaşmanın uygulanması ve diğer işbirliği biçimleri konusunda yeni önceliklerin belirlenmesi için bir plan oluşturmaya çalışmaktadır. Şu anda AB temsilcilerinin resmi görüşü, bu belgenin işbirliği için yeterli olduğu yönündedir. Ortaklık ve İşbirliği Anlaşması, ekonomik kalkınmayı teşvik etmekte, Kazakistan'daki reform sürecini desteklemekte ve AB ile Kazakistan arasında tüm faaliyet alanlarında yakın bağların kurulması için uygun koşullar yaratmaktadır. Özellikle Kazakistan ile AB arasındaki mal ticaretinde en çok kayırlan ülke muamelesinin uygulanmasını sağlamakta ve malların ithalatında miktar kısıtlamalarının kullanılmasını yasaklamaktadır (Tokayev, 2010: 65).

Avrupa'nın Kazakistan üzerindeki etkisi oldukça önemlidir. Ancak genel olarak Avrupa Birliği'nin siyasi pozisyonları, (örneğin Rusya ve Çin'in pozisyonlarıyla karşılaştırıldığında) henüz güçlü ve istikrarlı olarak adlandırılmaz. Avrupa programı çabaları bunda önemli bir rol oynamıştır. Böylece 1991-2006 döneminde TACIS programı Kazakistan'da oldukça başarılı bir şekilde işlemiştir. TACIS programının Kazakistan'da başlatılmasıyla neredeyse eş zamanlı olarak Avrupa-Kazak ilişkileri Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansı çerçevesinde gelişmeye başlamıştır. Bu, aynı zamanda AB'nin Kazakistan Cumhuriyeti'ndeki siyasi konumunun güçlendirilmesine de oldukça önemli bir katkı sağlamıştır (Paramonov, Strokov ve Abduganieva, 2017: 20).

Son on yılda yeni Genişletilmiş Ortaklık ve İşbirliği Anlaşması (AEPC), Avrupa-Kazak ilişkilerinin gündeminde temel nitelikli önemli bir konu haline gelmiştir. AB ve Kazakistan Cumhuriyeti temsilcileri ilk olarak CPSA'nın sonuçlandırılması gerektiğini 2006 yılında duyurmuştu. Bununla birlikte, SRPS'ye ilişkin müzakerelerin aktif aşaması 2011 yılında başlamıştır. Ayrıca bu müzakereler Kazakistan'ın DTÖ'ye katılımına ilişkin müzakerelere paralel olarak gerçekleştirilmiştir (Paramonov, Strokov ve Abduganieva, 2017: 22).

Tabii ki, Avrupa-Kazak ilişkilerinin bu kadar yüksek bir seviyeye yükselmesi (özellikle AB ile diğer Orta Asya ülkeleri arasındaki ilişkilerle karşılaştırıldığında) Astana'nın kendi arzusu olmasaydı mümkün olmazdı. Üstelik Kazakistan bağımsızlığını kazandıktan sonra Avrupa Birliği ve ABD'nin politikalarına karşı her zaman büyük hassasiyet göstermiştir. Bunun nedeni büyük ölçüde Kazakistan'ın yatırım ve teknoloji çekme, "gelişmiş pazar ekonomisine sahip demokratik bir ülke" imajını koruma ve geleneksel olarak (ana bölge dışı güçler arasında manevra ve dengeleme şeklinde) çok vektörlü bir politika izleme olanaklarını genişletme hususlarında Batı'ya acilen ihtiyaç duymasıdır. Bu durum özellikle ABD/NATO'nun Afganistan'daki askeri operasyonunun başlamasından sonra (2001) fark edilir hale gelmiştir (Paramonov, Strokov ve Abduganieva, 2017: 23).

Avrupa Birliği, Kazakistan'da "yumuşak güç" kullanımında nispeten başarılı olmuştur. AB, Kazak halkıyla etkileşime yönelik çok sayıda mekanizma oluşturmayı başarmıştır: geniş istihdam ve eğitim fırsatları da dahil olmak üzere çeşitli hibe programları, projeler ve kurumlar. Sonuç olarak, AB'nin öncelikle toplumun entelektüel katmanının temsilcilerine odaklanan eğitim ve kültür programları, Kazak seçkinleri arasında Avrupa yanlısı (ve genellikle Batı yanlısı) duyguların kademeli olarak oluşmasına katkıda bulunmuştur. Bu da elbette Avrupa Birliği'nin konumunun güçlenmesine yol açmıştır (Paramonov, Strokov ve Abduganieva, 2017: 35).

Sonuç olarak, Avrupa Birliği ile Kazakistan'ın ilişkilerin geliştirilmesine yönelik karşılıklı ilgilerinin devam etmesine rağmen, Avrupa etkisinin artmasının önünde hala birçok engel bulunmaktadır. Bu bağlamda gelecekte AB'nin Kazakistan Cumhuriyeti'ndeki konumu, mücbir sebep niteliğinde olanlar da dahil olmak üzere hesaplanması zor birçok faktöre bağlı olduğu için belirsiz görünmektedir. Bir olasılık olarak "nesil değişimi" ve Batı yanlısı güçlerin iktidara gelmesi durumunda Kazakistan Cumhuriyeti'nde Avrupa'nın (ve genel olarak Batı'nın) nüfuzunun keskin bir şekilde artma olasılığı göz ardı edilemez (Paramonov, Strokov ve Abduganieva, 2017: 40).

4.2 Kırgızistan

Avrupa-Kırgız ilişkileri SSCB'nin çöküşünden hemen sonra gelişmeye başlamıştır. Nisan 1992'de Kırgız Cumhuriyeti hükümeti ile Avrupa Komisyonu arasında bir Mutabakat Zaptı imzalanmıştır. Kırgızistan, Avrupa'nın birleşmesi bağlamında daha özel bir ilgi görmüştür çünkü Kırgız yönetimi, diğer Orta Asya ülkelerinden farklı olarak bağımsızlığın ilk

günlerinden itibaren demokratik ve liberal reformlara doğru giden bir yol seçmiştir. Bu koşullar altında Kırgızistan, neredeyse yakın zamana kadar Avrupa Birliği ve diğer Batılı ülkelerle işbirliğine büyük ilgi göstermiş ve aynı zamanda onların insani, mali ve diğer yardımlarını da kabul etmiştir (Paramonov, Strokov ve Abduganieva, 2017: 41).

Kırgız Cumhuriyeti'nde ortaklıkların kurulmasından bu yana işbirliği ve etkileşim alanları her geçen yıl güçlendirilmiştir. 2014-2020 arasında AB, Kırgızistan'a toplam 263 milyon Euro tahsis ederek destek sağlamıştır. AB, sürdürülebilir kalkınma, eğitim, hukukun üstünlüğü, kırsal alanların entegre kalkınması, temel hizmet altyapısının geliştirilmesi ve küçük ve orta ölçekli işletmelerin desteklenmesine özel önem vermiştir (Abdirazakova, 2023: 27).

Kırgız liderliğinin ülkelerinin siyasi sistemini aktif ve tutarlı bir şekilde reforma tabi tuttuğu ve Batı'nın kavramsal ve ideolojik ilkelerine uygun işleyişini sağladığı göz önüne alındığında, Avrupa'nın (ve genel olarak Batı'nın) Bişkek üzerindeki etkisinin oldukça ileri düzeyde olduğu söylenebilir. Kırgız Cumhuriyeti'nin bağımsızlığının ilk yıllarında Avrupa-Kırgız etkileşimi, özellikle AGİT'in öncülü olan Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansı çerçevesinde gerçekleşmiştir (Paramonov, Strokov ve Abduganieva, 2017: 41).

1992 yılının sonlarından bu yana, Avrupa Birliği'nin AGİT bünyesinde Kırgızistan ile etkileşimine, TACIS programı (Bağımsız Devletler Topluluğu için Teknik Yardım) himayesinde çok sayıda Avrupa projesinin uygulanması da eşlik etmiştir. İlk günlerden itibaren ve faaliyetin tüm dönemi boyunca (1992-2006), bu program agresif ve tutarlı bir şekilde Kırgız Cumhuriyeti'nin hemen hemen tüm bölgelerini kapsamıştır. Siyasi alanda TACIS'in ana çabaları, tahmin edileceği gibi, esas meseleye, yani demokratikleşme süreçlerinin desteklenmesine odaklanmıştır (Paramonov, Strokov ve Abduganieva, 2017: 41).

Avrupa Birliği, Kırgızistan'da etkinliğini artırma konusunda önemli başarılar elde etmeyi başarmıştır. Kırgız siyasi sisteminin oluşumunu teşvik etme açısından AB'nin (elbette ABD ile birlikte) Kırgız Cumhuriyeti üzerindeki etkisinin sonuçları özellikle etkileyici olmuştur. Bu da Avrupa'nın başta ekonomik ve sosyal olmak üzere diğer alanlarda ve daha az da olsa güvenlik alanında nüfuzunun güçlenmesine katkıda bulunmuştur. Bununla birlikte Bişkek'in bilinçli olarak demokratik ve liberal reformlara yönelmesine ve Kırgız elitinin belirli bir kısmının Batı yanlısı yönelime sahip olmasına rağmen bu Orta Asya ülkesindeki Avrupa (ve genel olarak Batı) etkisi hala zayıflama eğilimindedir. Orta Asya bölgesindeki Eski Dünyanın gerçek hedefleri, insan hakları, seçim ve ifade özgürlüğü gibi çok yaygın olarak ilan edilen liberal değerler değil, daha ziyade ekonomik çıkarlardır (doğal kaynaklara, petrol ve doğal gaz erişimi gibi) (Komilova, 2009: 55).

4.3 Tacikistan

Avrupa Birliği Tacikistan'a özel ilgi göstermektedir. AB, Tacikistan'ın Afganistan'la 1.300 kilometreden fazla bir sınıra sahip olması nedeniyle kendisini terörle, aşırıcılıkla ve uyuşturucu kaçakçılığıyla mücadelede Orta Asya'daki stratejik müttefiki olarak gördüğünü defalarca vurgulamıştır (Komilova, 2009: 55).

SSCB'nin dağılıp bağımsızlığını kazanmasının hemen ardından Tacikistan Cumhuriyeti istikrarı sağlayamamış, iç savaşa girmiş (1992-1997) ve savaşın sona ermesinin ardından barışçıl hayata dönüş için oldukça zor ve uzun bir dönem geçirmiştir. Bu nedenle 1992 yılında Tacikistan'ın birçok Avrupa ülkesiyle diplomatik ilişkiler kurmuş olmasına rağmen, 1990'lı yıllar boyunca AB ile Tacikistan arasında çok az etkileşim olmuştur. 21. yüzyılın başına kadar Avrupa Birliği'nin ilgisi, bu Orta Asya ülkesine insani yardım sağlamakla sınırlı

kalmıştır. Afganistan'daki ABD/NATO askeri hareketi sırasında Avrupa-Tacik ilişkilerinin gelişmesine önemli bir ivme kazandırılmıştır (Paramonov, Strokov ve Abduganieva, 2017: 60).

Buna karşılık Tacikistan, her şeyden önce ekonomik yardım ve siyasi destek umarak Batı ile etkileşime her zaman oldukça açık olmuştur. Tacikistan Cumhuriyeti, Batılı devletlerle işbirliğini yoğunlaştırma ve derinleştirme konusunda ancak Afganistan'da terörle mücadele operasyonunun başlamasıyla gerçek bir şansa sahip olmuştur. Sonuç olarak Tacikistan o andan itibaren çok vektörlü bir dış politika izlemek için giderek daha hedefli girişimlerde bulunmaya başlamıştır (1990'larda Duşanbe öncelikle Moskova'ya odaklanmıştı) (Paramonov, Strokov ve Abduganieva, 2017: 60).

Tacikistan Cumhuriyeti ile Avrupa Birliği arasında Ortaklık ve İşbirliği Anlaşması'nın 1 Ocak 2010 tarihinde resmi olarak yürürlüğe girmesinden sonraki dönem, ikili diyalogun en yüksek siyasi düzeyde yoğun bir şekilde gelişmesine sahne olmuştur. İşbirliği tüm siyasi konuları, ekonomik, ticari, yatırım, insani konuların yanı sıra güvenlik ve mali ve teknik destek konularını içermiştir. Tacikistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Emomali Rahmon'un 5-6 Haziran 2011 tarihlerinde Avrupa Parlamentosu'nun Strazburg'daki genel merkezine yaptığı resmi ziyaret, Tacik-Avrupa temaslarının en üst düzeyde başlangıcını oluşturmuştur. Ziyaret sırasında Cumhurbaşkanı Emomali Rahmon, Avrupa Parlamentosu Başkanı Jerzy Buzek ve Avrupa Parlamentosu komite başkanlarıyla bir araya gelmiştir (Soliyev, 2018: 34).

Bununla birlikte, Avrupa-Tacik ilişkilerinin dinamikleri ve ölçeği oldukça önemsiz düzeyde kalmıştır. Bunun sonucunda AB'nin bir bütün olarak Tacikistan üzerindeki etkisi hala sınırlıdır ve herhangi bir özel büyüme beklentisi yoktur. Avrupa Birliği'nin Tacikistan'daki konumunun neredeyse tüm kilit alanlardaki zayıflığı göz önüne alındığında, Brüksel'in (ve diğer Avrupa devletlerinin başkentlerinin) Duşanbe üzerinde ciddi bir etki yaratma yeteneğinin büyük olasılıkla çok sınırlı kalacağı söylenebilir (Paramonov, Strokov ve Abduganieva, 2017: 60).

4.4 Türkmenistan

AB'nin Orta Asya'nın en kapalı ülkesi Türkmenistan'la ilişkileri oldukça sıkıntılıdır. Bunun nedeni ülkedeki insan hakları sorunudur. Sonuçta mevcut cumhurbaşkanı G. Berdimuhammedov, uzun yıllar süren diktatörlükten sonra ülkede özgür seçimlerin ön koşullarının tamamen bulunmadığı koşullarda seçilmiştir (Komilova, 2009: 55). Dahası ulaşım ve iletişim izolasyonu, yakınlaşma için istikrarlı bir ekonomik temel bulunmaması, Avrupa ve Türkmen kalkınma modellerinin temel uyumsuzluğu - tüm bunlar ve çok daha fazlası - AB'nin tüm önemli alanlarda Türkmenistan üzerindeki etkisinin aşırı zayıflığının belirleyicisi olmuştur (Paramonov, Strokov ve Abduganieva, 2017: 78).

1992 yılında Türkmenistan'ın birçok Avrupa ülkesiyle diplomatik ilişkiler kurmasına rağmen, Brüksel'in ve önde gelen AB üye devletlerinin başkentlerinin Aşkabat'a yönelik gerçek ilgisi ancak 1990'lı yılların ortalarında ortaya çıkmıştır. Bu ilgi, esas olarak Rusya topraklarını atlayarak Avrupa'ya Türkmen doğal gazı tedarikinin organize edilmesi ve Hazar Denizi'nde ilgili boru hattı altyapısının oluşturulması olanaklarının araştırılmasıyla bağlantılıydı ve öyle olmaya da devam etmektedir. Ancak ne bu, ne de Aşkabat'ın AB'ye yönelik ilgisi, henüz çok sayıda bildiriye pratik bir düzleme (projelere) dönüştürememiştir (Paramonov, Strokov ve Abduganieva, 2017: 78).

Yalnızca Rusya ve Çin'in etkisiyle değil, aynı zamanda Türkiye ve İran gibi devletlerin etkisiyle de karşılaştırıldığında Avrupa'nın Türkmenistan üzerindeki etkisi genellikle

önemsizdir. Bir yandan Avrupa Birliği Aşkabat'la daha yakın siyasi temas biçimlerine ilgi göstermeye devam etmektedir. Bunun temel nedeni, Türkmen doğal gaz kaynaklarına erişim sağlama ve bunların Avrupa'ya ihracatını düzenleme arzudur. Öte yandan, AB'nin siyasi pozisyonları son derece zayıf kalmaktadır ve Aşkabat üzerinde neredeyse hiçbir etkin gücü yoktur. Bu, büyük ölçüde Türkmenistan'ın siyasi tarafsızlık arzusunun yanı sıra Türkmen elitinin Avrupa Birliği de dahil olmak üzere dış güçlere karşı yüksek düzeyde güvensizliği ile açıklanmaktadır (Paramonov, Strokov ve Abduganieva, 2017: 79).

Avrupa Birliği bir bütün olarak Türkmenistan'da tutunma konusunda önemli bir başarı elde edememiş ve bu ülke üzerinde siyasi, sosyal alanda ve hele güvenlik alanında herhangi bir nüfuz sahibi olamamıştır. Bunun tek istisnası, Avrupa iş dünyasının hâlihazırda belirli pozisyonlara sahip olduğu ve gelecekte teorik olarak etkisinin artma ihtimalinin olduğu ekonomik alandır. Ancak pratikte bu fırsatlardan yararlanmak, Avrupa'ya büyük miktarda Türkmen doğalgazı arzının olması durumunda mümkün olacaktır (Paramonov, Strokov ve Abduganieva, 2017: 96).

4.5 Özbekistan

Özbekistan Cumhuriyeti, SSCB'nin dağılmasının hemen ardından birçok Avrupa devletinin dikkatini çekmiştir (Paramonov, Strokov ve Abduganieva, 2017: 97). Avrupa Birliği ile Özbekistan Cumhuriyeti arasındaki ilişkiler, Özbekistan'ın 1991 yılında bağımsızlığını kazanmasından bu yana istikrarlı bir şekilde gelişmiştir. AB'nin Özbekistan'la ilişkisi, düzenli olarak gözden geçirilen ve genel işbirliği hedeflerini, politika yanıtlarını ve Orta Asya'daki AB eylemi için öncelikli alanları ortaya koyan AB'nin Orta Asya için Yeni Ortaklık Stratejisine dahil edilmiştir. AB ile Özbekistan Cumhuriyeti arasında 1999'dan beri yürürlükte olan Ortaklık ve İşbirliği Anlaşması (PCA), daha geniş bir ikili ilişkinin temellerini atmıştır (Halmuratov, 2022: 727).

Taraflar, karşılıklı ticaret ve malların kendi ülkeleri topraklarında serbest geçişi için uygun koşullar yaratma konusunda anlaşmıştır. Özbekistan ile Avrupa Birliği arasındaki Ortaklık ve İşbirliği Anlaşması tarafların eşitliğine dayanan bir anlaşmadır. Pratik değeri, Özbekistan'ın küresel politika ve ekonomiye daha aktif bir şekilde dahil olmasına olanak sağlamasında yatmaktadır (Halmuratov, 2022: 728).

Siyasi temasların görünürdeki gelişmesine rağmen, Avrupa Birliği'nin Özbekistan üzerinde ciddi bir etkisi yoktur (Rusya, Çin ve ABD'nin etkisinden çok daha zayıftır) ve AB'nin Özbekistan Cumhuriyeti'ndeki siyasi pozisyonları parçalanmış ve dengesizdir. Avrupa Birliği, Özbekistan'da bir dizi diyalog mekanizması oluşturmayı başarmış ve böylece AB ile Özbekistan Cumhuriyeti arasındaki ilişkilerin geliştirilmesinin temelini hazırlamıştır. Özbekistan Cumhuriyeti, 1992 baharından bu yana Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansı çalışmalarına katılmaktadır. Bundan kısa bir süre sonra, 1994 yılında Avrupa Birliği Özbekistan'da neredeyse tüm kilit alanları kapsayan TACIS programını başlatmıştır (Paramonov, Strokov ve Abduganieva, 2017: 98).

Siyasi alanda, Avrupa Birliği'nin pozisyonları, esas olarak Taşkent'in çok vektörlü dış politikası ve AB ile Özbekistan Cumhuriyeti arasında Özbekistan'ın siyasi dönüşümünün derinliği, hızı ve ölçeği konusundaki anlaşmazlıklar nedeniyle parçalı ve istikrarsız kalmıştır. Buna karşılık, Taşkent hala Brüksel'le ilişkileri geliştirmekle ilgilenirse de, temelde ülke ekonomisinin zorla liberalleştirilmesine, siyasi sisteminin Avrupa standartlarına göre hızlı bir şekilde dönüştürülmesine, dahası yakınlaşmaya hazır değildir. AB ile (ve en önemlisi tek taraflı) yakınlaşmaya, aynı zamanda Avrupa siyasetine karşı da belirli bir güvensizlik duyulmaktadır (Paramonov, Strokov ve Abduganieva, 2017: 100).

Avrupa Birliği, Özbekistan'da kendine yer edinme konusunda önemli bir başarı elde edememiştir. AB'nin Özbekistan Cumhuriyeti üzerindeki siyasi, ekonomik ve sosyal alanlardaki etkisi son derece kısıtlıdır. Bunun tek istisnası, esas olarak ABD/NATO'nun Afganistan'daki askeri operasyonunun başlangıç aşamasında Özbekistan ile AB/Batı etkileşiminin mirasından kaynaklanan güvenlik alanıdır. Ancak tüm bunlar, Avrupa'nın bu Orta Asya ülkesi üzerindeki etkisinin son derece zayıf olduğu yönündeki genel tabloyu değiştirmemektedir (Paramonov, Strokov ve Abduganieva, 2017: 114).

5. Avrupa Birliği (AB) ve Orta Asya Arasında Ekonomik İşbirliği

1980'lerin sonu ve 1990'ların başında Doğu Avrupa ve Sovyetler Birliği'nde komünizmin çöküşü, AB'nin bu bölgelerle ekonomik ilişkilerini önemli ölçüde değiştirmiştir. Başlangıçta AB, Maastricht Antlaşması, Almanya'nın yeniden birleşmesi ve parasal birlik gibi iç meselelere odaklanırken, Rusya dışındaki Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT) ülkelerine daha az ilgi göstermiştir. 1990'larda AB, yeni bağımsız ülkelere en çok kayırılan ülke statüsü vermiş ve Genelleştirilmiş Tercihler Sistemi kapsamında tercihli tarife muamelesi sağlamıştır. AB ile Orta Asya arasındaki ticaret, pamuk ve mineraller gibi birincil ürün ihracatının etkisiyle artmıştır.

21. yüzyılda Orta Asya ile ticaretin artmasında doğal kaynak ticareti patlaması, özellikle de Kazakistan'dan yapılan petrol ihracatı etkili olmuştur. AB, Rusya, Doğu Ortaklığı ülkeleri ve Orta Asya ülkeleri arasında ayırım yaparak dış ekonomik politikasını farklılaştırmıştır. Ancak AB'nin Orta Asya'ya yönelik tutarlı politikası, üye devletler arasındaki farklı ulusal çıkarlar nedeniyle sekteye uğramıştır. 2007 yılında AB, "AB ve Orta Asya: Yeni Bir Ortaklık için Stratejinin" yayınlanmasıyla Orta Asya'ya yönelik daha tutarlı bir yaklaşım benimsemiştir. Geliştirilmiş Ortaklık ve İşbirliği Anlaşmaları (EPCAs) için müzakereler 2011 yılında Kazakistan ile başlamıştır. Kazakistan'ın 2015 yılında DTÖ'ye katılımı ve 2016 yılında EPCA'nın imzalanması AB-Kazakistan ticari ilişkilerini güçlendirmiştir.

Avrupa Birliği, 17 Haziran 2019 tarihinde AB Dış İlişkiler Konseyi tarafından Orta Asya'ya ilişkin Yeni Strateji'nin kabul edilmesinden bu yana, Orta Asya ülkeleriyle siyasi ve ekonomik ilişkilerini önemli ölçüde güçlendirmiştir. Bu stratejik değişim sayesinde AB, bölgede karşılıklı avantaj sağlayan Geliştirilmiş Ortaklık ve İşbirliği Anlaşmalarını (EPCAs) sonuçlandırma ve yürütme konusundaki kararlılığının altını çizmiştir. Sonuç olarak AB, Orta Asya için önde gelen bir ekonomik ve ticari müttefik olarak ortaya çıkmış ve iki bölge arasında derinleşen bir işbirliğinin sinyallerini vermiştir. Orta Asya'nın en büyük ticaret ortağı olmasına rağmen, AB'nin bölgedeki genel ekonomik etkisi nispeten sınırlı olmuştur. AB şirketleri, bazı projelerde yüksek profilli katılımları olsa da, ekonomik varlık açısından Rus, ABD ve Çin şirketlerinin gerisinde kalmıştır (Pomfret, 2022; 49-50).

5.1. AB ve Orta Asya Arasındaki Ticari İlişkiler

AB, Orta Asya ile ticari bağlarını güçlendirmiş ve bölgenin dış ticaretinin yaklaşık üçte birine katkıda bulunan birincil ticaret ortağı haline gelmiştir. Bununla birlikte, AB-Orta Asya ticaretinin toplam hacmi nispeten mütevazı kalmaktadır. 2021 yılında AB, Orta Asya ülkelerinin toplam dış ticaretinin %23,6'sını temsil ederken, 2022 yılının verileri, AB'nin Orta Asya'dan ithalatı ve Orta Asya'ya ihracatında sırasıyla %67 ve %77'lik artışla kayda değer bir yükseliş görülmüştür.

Ayrıca AB, Orta Asya'daki en büyük yabancı yatırımcı konumundadır ve bölgedeki toplam yatırımların %40'ından fazlası AB ülkelerinden gelmektedir. EPCA'lar gibi gelişmiş ikili ortaklık ve işbirliği çerçevelerine yönelik müzakereler, AB ve Orta Asya arasındaki işbirliği çabalarını daha da güçlendirmektedir. Orta Asya'nın AB'ye ihracatı öncelikle ham petrol, doğal gaz, metaller ve pamuk lifi gibi seçilmiş birkaç emtia üzerinde yoğunlaşmaktadır. Buna karşılık, AB'nin bölgeye ihracatı makine, ulaşım ekipmanı ve diğer mamul mallar ağırlıklı olup, bunlar AB'nin Orta Asya'ya ihracatının yarısından fazlasını oluşturmaktadır (European Commission, 2023).

Üç Orta Asya ülkesi (Kırgız Cumhuriyeti, Tacikistan ve Özbekistan) Genelleştirilmiş Tercihler Sistemi (GSP) veya GSP+ aracılığıyla AB ile avantajlı ticaret koşullarından

yararlanmaktadır. Tacikistan standart GSP'ye hak kazanırken, Kırgız Cumhuriyeti ve Özbekistan da AB'nin GSP+ programını seçerek daha fazla avantaj elde etmiştir. Ancak Kazakistan ve Türkmenistan, üst-orta gelirli ekonomiler olarak sınıflandırıldıkları için bu avantajlardan yararlanamamaktadır (European Commission, 2023).

Kazakistan'ın en önemli ticaret ve yatırım ortağı olan Avrupa Birliği, Kazakistan'ın dış ticaret cirosunun yarısını oluşturmakta ve ekonomiye yabancı sermaye çekmektedir. Kazakistan'ın bağımsızlığından bu yana önde gelen siyasi ve ekonomik ortaklarından biri olan AB, Aralık 2015'te Gelişmiş Ortaklık ve İşbirliği Anlaşmasını (EPCA) imzalayarak bağlarını güçlendirmiştir. Bu anlaşma AB'nin Orta Asya'daki bir ortağıyla imzaladığı ilk anlaşmadır (Muratova vd., 2023: 1).

AB, Kazakistan Cumhuriyeti'nin büyük ve önemli bir dış ticaret ortağıdır. AB, bu ülkenin ticaret cirosunun %30'unu oluşturmaktadır. 2023 yılı için bu rakam 40 milyar dolardır. Kazakistan ihracat için emtia kalemlerinin sayısını arttırmaya devam etmektedir. AB'den cumhuriyet ekonomisine yapılan yatırımların hacmi 12.5 milyar doları bulmuştur (Faktories.kz, 2024).

Ukrayna'daki savaştan önce Kazakistan, Rusya ve Norveç'ten sonra AB'nin en büyük üçüncü petrol tedarikçisiydi ve talebin %6'sını karşılıyordu. Avrupa, petrol ihracatının %70'ini tükettiği Kazakistan'ın açık ara en büyük pazarıydı. Kazakistan, aynı zamanda AB'nin en büyük nükleer enerji tedarikçisidir ve uranyum talebinin %21'inden fazlasını karşılamaktadır. Buna karşılık Avrupalı çok uluslu şirketler Kazakistan'ın hidrokarbon üretimine derinlemesine dahil olmuş durumdadır. Petrol ve doğal gaz devleri Fransız Total, İngiliz-Hollandalı Shell ve İtalyan Eni, Kashagan Sahası'nda ile %50'den biraz fazla hisseye sahiptir. Eni'nin ayrıca Karaçaganak Sahası'nda %29.25, Shell'in ise Arman'da %50 hissesi bulunmaktadır (LS, 2021).

2023 yılı sonunda Kazakistan, Avrupa ülkelerine 28,5 milyar dolar değerinde hammadde ve mal ihraç etmiştir. Cumhuriyetten yapılan ihracatın değerinin %86'sından fazlası ana ithalatçı ülkelere yönelik olmuştur: İtalya %48, Hollanda %14, Fransa %10, Romanya %8, Yunanistan %7. İhracat hacminin neredeyse tamamını ham petrol oluşturmaktadır. KuzMunaiGas Şirketi, Rus Transneft şirketi ile Druzhba boru hattı üzerinden Almanya'ya 1.2 milyon ton petrol pompalamak için bir anlaşma imzalamıştır. Ayrıca, AB ülkelerine yapılan buğday (2,2 kat), titanyum (%50 oranında), nadir radyoaktif metaller (%45 oranında) tedarikleri de artmıştır (Faktories.kz, 2024).

AB'nin Kazakistan'a ihracatı daha düşük düzeyde kalmıştır, ancak AB üyelerinin yarısı Kazakistan'ın AB'den ithalatının %92'sini sağlamıştır. İtalya'dan 2019 yılında yapılan ithalat, toplam 1.579 milyon doların 1.051 milyon doları ile elektrikli ve elektriksiz makine ve ekipmanlarda yoğunlaşmıştır. Kazakistan'ın Almanya'dan ithalatı da birkaç ürün grubunda yoğunlaşmıştır: taşıtlar, eczacılık ürünleri ve optik ekipmanlar dahil olmak üzere makine ve ekipmanlar. Birkaç ürün grubunda yoğunlaşmış olsa da hem İtalya hem de Almanya örneklerinde mallar bir dizi alt kategoriye dağılmıştır (Pomfret, 2022: 54).

Nisan 2021'de Özbekistan, AB'nin Genelleştirilmiş Tercihler Sistemi (GSP +) kapsamında tek taraflı ticaret tercihleri elde etmiştir. Bu, AB-Özbekistan ilişkilerinde hem taraflar arasındaki diyalogu hem de ticari alışverişleri daha da derinleştirecek önemli bir kilometre taşıdır. GSP+ kapsamında Özbek üreticilerin AB'ye gümrüksüz ihraç edebilecekleri emtia kalemlerinin sayısı 6,200'e yükselmiştir. Bu sayı, daha önce olduğundan iki kat daha fazladır. Uzmanlar, GSP+ tercihli ticaret rejimi kapsamında, ilk aşamada sadece tekstil ürünlerinin beklenen ihracat hacminin 300 milyon dolar olacağını ve 2025 yılına kadar 1.2 milyar dolara çıkacağını tahmin etmektedir (Narodnoe slovo, 2022).

Özbekistan, tarım ve bahçeciliği geliştirmeye büyük önem vermekte ve Avrupa ülkelerine başta üzüm, soğan, kuru erik, kuru üzüm, domates, kayısı olmak üzere başlıca tarım ürünleri ihraç etmektedir. Ayrıca, tekstil ihracatındaki artış, ham pamuk yerine mamul mal üretmek ve katma değer yaratmak için yapılan reformların bir sonucu olarak görülebilir. Özbekistan, AB'ye mamul tekstil ürünleri, iplik, örme kumaş ve çorap gibi tekstil ürünlerinin ticaret hacminde artış kaydetmektedir. Özbekistan Cumhuriyeti'nin Avrupa ülkelerinden ithalat yapısına gelince ana payı makine ve ulaşım ekipmanları (%38,8), sanayi malları (%16,8) ve kimyasallar ve benzeri ürünler (%13,0) işgal etmektedir (Gafurov, 2024: 169).

Avrupa Birliği'nin Kırgız Cumhuriyeti ile toplam ticaret 2021 yılında 337 milyon avro olarak gerçekleşmiştir. Yaklaşık %5'lik bir payla AB, Kırgızistan'ın toplam ticaretinde sadece küçük bir rol oynamaktadır. AB'nin Kırgız Cumhuriyeti'nden yaptığı toplam ithalatın sadece %5'i GSP+ kapsamında verilen ticari tercihlerden yararlanmaktadır. Ancak bu durum, GTS tercihlerine uygun tüm AB ithalatının sadece %7'lik küçük bir kısmıyla açıklanabilir. Kırgızistan'dan Avrupa Birliği'ne maden ürünleri (€57 milyon), inciler, değerli metaller ve bunlardan yapılan eşyalar (€51 milyon), sebze ürünleri (€16 milyon), ahşap, odun kömürü ve mantar (€14 milyon) ve bazı metaller (€ 7 milyon) ihraç edilmektedir (GSPHub, 2023).

Tacikistan'ın AB ile toplam ticareti 2021 yılında 401 milyon avroya ulaşmıştır. AB, %6,7'lik payıyla Tacikistan'ın en önemli beşinci ticaret ortağıdır. Tacikistan'ın ihracatının yaklaşık %8,4'ü Avrupa pazarına gitmektedir. Tacikistan'dan yapılan tercihli ithalat büyük ölçüde hazır giyim ve konfeksiyon ürünlerinde yoğunlaşmaktadır. Tekstil ürünleri ile meyve ve sebzeler sadece küçük bir rol oynamaktadır. 2020 ve 2022 yılları arasında bakır, nikel, alüminyum, kurşun, çinko, kalay ve benzeri ürünlerin toplam ithalatı önemli ölçüde artmıştır, ancak ülke tercihli oranlardan yararlanmamaktadır (GSPHub, 2023).

Türkmenistan Maliye ve Ekonomi Bakanlığı'na göre, Türkmenistan ile Avrupa Birliği arasındaki ticaret Ocak-Mayıs 2023 döneminde bir önceki yıla göre %17,8 oranında önemli bir artış göstererek 494,66 milyon avroya ulaşmıştır. Türkmenistan'ın AB'ye ihracatı 273,16 milyon avroya ulaşarak bir önceki yıla göre %29'luk kayda değer bir artış göstermiştir. Aynı dönemde AB'den Türkmenistan'a yapılan ithalat ise %4'lük mütevazı bir artışla 221,5 milyon avro olarak gerçekleşmiştir (Boyarov, 2023).

AB'nin Orta Asya ülkelerinden ithalatının yıldan yıla arttığı görülmektedir. Fakat genel olarak karşılıklı ticaret dinamikleri hala düşüktür. 2020 yılında AB'nin bölgeden yaptığı ithalatın %88,2'si (11,654 milyar avro) enerji ürünlerinden, özellikle de mineral yakıtlar, yağlar ve ilgili kalemlerden oluşmuştur. Bu kısmın %87,2'sini ham petrol ve petrol ürünleri oluşturmaktaydı. Bu miktar, AB'nin toplam küresel petrol ve petrol ürünleri ithalatının %6,8'ini temsil etmekteydi. Ancak bu oran büyük ölçüde tek başına Kazakistan'dan yapılan petrol ithalatından kaynaklanmıştır. 2020 yılında AB'nin Kazakistan'dan yaptığı toplam ithalat içindeki petrol ve ürünlerinin oranı %89,8'di ve AB'nin toplam küresel petrol ve petrol ürünleri ithalatının %6,7'sine denk gelmekteydi. AB'nin bölgeye ihracatının %47,5'i (4,335 milyar avro) makine ve ulaşım ekipmanlarından, %25'i (2,300 milyar avro) ise kimyasallar ve ilgili ürünlerden oluşmaktaydı. AB'nin bölgeden ithalatına hakim olan petrol ve ürünleri ticareti son dört yılda istikrarlı bir eğilim göstermiştir. İthalat değeri bakımından petrol ve ürünleri ithalatı 2017 yılında 15.233 milyar avro, 2018 yılında 18.341 milyar avro, 2019 yılında 17.138 milyar avro ve 2020 yılında 11.526 milyar avro olarak gerçekleşmiştir (Şahin,2022: 329).

2020 yılında Orta Asya'dan yapılan ithalatta Rusya ilk sırada yer alırken (18,502 milyar avro, %32,7), ikinci sırada Çin (11,398 milyar avro, %20,2) ve üçüncü sırada AB (9,547 milyar avro, %16,9) yer almıştır. Toplam ihracatta ise AB 17.402 milyar avro (%30.8) ile başı

çekerken, ikinci sırada Çin (11.091 milyar avro, %19.6) ve üçüncü sırada Rusya (5.818 milyar avro, %10.3) yer almıştır. Toplam dış ticaret açısından AB, Orta Asya'nın en büyük ticaret ortağı olarak ortaya çıkmıştır (%23,9). Ancak Rusya (%21,5) ve Çin'in (%19,9) rakip olarak önemli payları göz önüne alındığında AB'nin konumu hassas görünmektedir. Analiz, AB'nin bölgeye ihracatının son on yılda nispeten istikrarlı kaldığını ortaya koymaktadır. Bununla birlikte, özellikle Kazakistan'dan yapılan ithalatın petrol ve ilgili ürünlerde baskın olması, ithalatın Kazakistan'ın ötesinde sınırlı bir şekilde çeşitlendirilmesi ve diğer Orta Asya ülkeleriyle ticari ilişkilerde kayda değer bir iyileşme olmaması gibi zorluklar devam etmektedir. Ayrıca, Orta Asya ülkelerinin ithalatta daha yakın ve daha uygun maliyetli bir alternatif olarak Çin'e yönelme eğilimi gözlenirken, Çin ihracatta önemli bir rakip olarak yükselmeye devam etmektedir (EC, 2021b: 8).

Genel olarak, Avrupa Birliği Orta Asya açısından bir ticaret ortağı olarak büyük önem taşımaktadır. Ancak Orta Asya ticareti AB ticaretinin sadece bir kısmını temsil etmekte ve potansiyel yeniden yönlendirme için alan bırakmaktadır. Ticaret dinamikleri, öncelikle AB'ye başta petrol olmak üzere ağırlıklı olarak hammadde ihraç eden ve ticaret fazlası elde eden Kazakistan tarafından şekillendirilmektedir. Buna karşılık, AB'nin diğer dört Orta Asya ülkesiyle ticareti daha az önemli olup, AB için ticaret fazlası ile karakterize edilmektedir. Tipik olarak, AB bu ülkelerden birincil ürünler ithal ederken onlara mamul mallar ihraç etmektedir.

5.2. Avrupa Birliği'nin Kalkınma Yardımları

1990'larda Avrupa Komisyonu, TACIS (Bağımsız Devletler Topluluğu'na Teknik Yardım) ve Avrupa-Kafkasya-Orta Asya Ulaştırma Koridoru (TRACECA) programları gibi girişimler aracılığıyla Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla bağımsızlığını elde eden devletlere kalkınma yardımı sağlamıştır. 1991'de kurulan TACIS, bu devletlere hibe destekli teknik destek sağlamayı amaçlamıştır. TACIS, özellikle tarım ve kırsal kalkınma gibi alanlarda bazı değerli araştırma projelerine olanak sağlamış olsa da genel etkisi nispeten sınırlı kalmıştır (Pomfret, 2022: 54).

AB, 1991-2013 yılları arasında Orta Asya ülkelerine 2.1 milyar avronun üzerinde kalkınma ve insani yardım tahsis etmiştir. 2007-2013 yılları arasındaki dönem için 750 milyon avro ayrılmıştır. Komisyon 2007-2012 yılları arasında Orta Asya'ya, özellikle Kırgızistan ve Tacikistan'a 435 milyon avro tutarında kalkınma yardımı sağlamıştır. Başlangıçta bu fonun büyük bir kısmı, pazar ekonomilerine geçişi kolaylaştırmayı ve demokratik kurumları güçlendirmeyi amaçlayan Bağımsız Devletler Topluluğu'na Teknik Yardım (TACIS) programı aracılığıyla aktarılmıştır.

TACIS'in yerini 2007'den itibaren yoksulluğun azaltılması, sürdürülebilir kalkınma ve küresel ekonomiye entegrasyon gibi hedeflere öncelik veren Kalkınma İşbirliği Aracı (DCI) almıştır. Ayrıca Avrupa Demokrasi ve İnsan Hakları Aracı (EIDHR) ve Hızlı Tepki Mekanizması da dahil olmak üzere İstikrar Aracı (IFS) gibi araçlar aracılığıyla fon sağlanmıştır (European Court of Auditors, 2013).

AB tarafından sağlanan yardımlar, AB üye devletleri tarafından bireysel olarak sağlanan yardımlarla birleştiğinde Avrupa Birliği bölgede bir numaralı donör haline gelmiştir. AB'nin Orta Asya'ya yönelik küresel yardım miktarı 2014-2020 dönemi için 1.1 milyar avroya ulaşmıştır. Kalkınma programlarını her ülkenin özelliklerine daha iyi uyarlayabilmek için AB, yardımlarında farklılaştırılmış bir yaklaşım uygulamıştır (EEAS,2022).

6. AB ve Orta Asya Arasında Enerji İşbirliği

AB ile Orta Asya arasındaki enerji ilişkisi iki temel alana ayrılabilir. Birincisi, AB'nin başta Türkmenistan ve Kazakistan olmak üzere, Özbekistan'ın da bir miktar katkısıyla fosil enerji kaynaklarına olan ilgisidir. İkinci olarak, enerji üretimi ve bölgesel istikrar üzerinde önemli etkileri olan su yönetimi meselesi bulunmaktadır.

Kırgızistan ve Tacikistan gibi enerji sıkıntısı çeken ülkeler, bol su kaynaklarını kullanarak hidro-elektrik enerji kapasitelerini artırmayı hedeflemektedir. Ancak bu artış, sulama ve diğer amaçlar için Kırgızistan ve Tacikistan'dan gelen suya bağımlı olan Kazakistan, Türkmenistan ve özellikle Özbekistan gibi komşu ülkeleri endişelendirmektedir. Bu aşağı kıyıdaş ülkeler, Kırgızistan ve Tacikistan'da büyük ölçekli hidro-elektrik projelerinin inşasının, su kıtlığına ve bağımlılığına yol açarak bölgedeki gerilimi artıracığından korkmaktadır.

6.1. Fosil Enerjisi

AB, ABD ve Çin'den sonra en büyük enerji tüketicisi olmaya devam etmektedir. AB'nin enerji kaynaklarının ithalatına olan genel bağımlılığı, toplam tüketimin %55'ini oluşturmaktadır. Orta Asya bölgesi ise enerji kaynakları açısından zengindir; petrol, doğal gaz ve kömür rezervleri ağırlıklı olarak Kazakistan, Türkmenistan ve Özbekistan gibi ülkelerde bulunmaktadır. Bu ülkelerde üretim oranları ve rezervlerle karşılaştırıldığında iç tüketim seviyeleri nispeten daha düşüktür. Kırgızistan ve Tacikistan ise özellikle hidroelektrik enerji kapasiteleriyle öne çıkmaktadır (Aras ve Kandemir, 2023: 110).

Avrupa Birliği'nin bölgede varlık gösterme çabalarını yönlendiren en önemli faktörlerden biri, hiç şüphesiz başta petrol ve doğal gaz olmak üzere enerji ihtiyacıdır. Bu durum, AB'nin ana enerji tedarikçisi olan Rusya'nın Ukrayna ile yaşadığı anlaşmazlıklar nedeniyle 2006 yılında AB'ye gaz sevkiyatını kesmesinin ardından açıkça görülmüştür. Bu olay, AB'yi enerji kaynaklarını çeşitlendirmek için yeni alternatifler aramaya itmiştir. Orta Asya ülkeleri, zengin enerji kaynaklarıyla AB'nin ilgisini çekmeye başlamıştır. Ayrıca AB'nin enerji güvenliği ve çeşitlendirmesi arayışı, bölgesel işbirliği ve istikrarı artırmaya yönelik daha geniş stratejik hedefleriyle de uyumlu olmuştur (Asma vd., 2021: 1).

AB'nin enerji kaynaklarını çeşitlendirme çabaları, yeni ortaklar belirlemeye ve yeni tedarik yolları oluşturmaya odaklanmasına yol açmıştır ve Orta Asya bu stratejide önemli bir rol oynamıştır. AB ve Orta Asya ülkeleri arasında enerji kaynaklarının çeşitlendirilmesi konusundaki işbirliği, 1991 yılında Bağımsız Devletler Topluluğu'na Teknik Yardım (TACIS) programı ile başlamış ve enerji üretiminde yatırım eksikliği ve çevresel kaygılar gibi konulara odaklanmıştır. TACIS kapsamında Avrupa'ya Devletlerarası Petrol ve Gaz Taşımacılığı Projesinin (INOGATE) ortaya çıkarılmasıyla Doğu Avrupa, Kafkaslar ve Orta Asya'da enerji piyasalarının yakınlaştırılması, sürdürülebilir enerji gelişiminin desteklenmesi, yatırımların çekilmesi ve enerji güvenliğinin artırılması amaçlanmıştır. INOGATE bugüne kadar ortak ülkelerde çok sayıda projeyi hayata geçirmiştir. Ayrıca AB, 2004 yılında arz ve transit ülkelerini bir araya getirerek altyapı modernizasyonu, yatırımların teşviki, enerji sistemlerinin entegrasyonu ve standartların yükseltilmesi gibi enerji konularında gelecekteki angajmanlar için parametreler belirleyen Bakü Girişimini başlatmıştır (Dutta,2019).

Enerji sektöründe hidrokarbon bağımlılığı ve ithalata bağımlılık sorunlarıyla karşı karşıya olan Avrupa Birliği, dikkatini enerji tedarikinde tek bir pazara olan yüksek bağımlılık sorununa çevirmiştir. Bu konunun ele alınmasının aciliyetinin farkında olan AB, tek bir

tedarik pazarına olan yüksek bağımlılığın acil eylem gerektiren kritik bir endişe olarak görüldüğü bir enerji arz güvenliği gündemine yönelmiştir. Ayrıca, iç enerji piyasası sorunlarının ortaya çıkmasıyla birlikte 2007 yılında Avrupa Enerji Politikası belgesinin yayınlanması, enerjinin ortak bir politika alanı olarak ele alınmasına yönelik bir değişimin sinyalini vermiştir. Bu belge, enerji güvenliğine yönelik koordineli bir yaklaşımın gerekliliğinin altını çizmiş ve Orta Asya ile enerji işbirliğinin geliştirilmesini vurgulamıştır. Bu bağlamda, enerji arz güvenliğine ve bölgeyle enerji işbirliğinin geliştirilmesine güçlü bir vurgu yapan ilk Orta Asya stratejisi 2007 yılında yayınlanmıştır. Bu belge Orta Asya ve ülkeleri için daha açık hedefler ortaya koymuştur (Şahin,2021: 312).

AB ile Orta Asya ilişkilerinde enerji konusunun önemi 2019 yılında yayınlanan “AB – Orta Asya: Daha Güçlü Bir Ortaklık İçin Yeni Fırsatlar” başlıklı strateji belgesinde de yer almış ve bu konu şu şekilde ifade edilmiştir: “AB, Trans-Hazar Boru Hattı’nı inşa etme olasılığını değerlendirmek de dâhil olmak üzere, enerji arzının güvenliğine ve AB’nin tedarikçilerinin, kaynaklarının ve güzergâhlarının çeşitlendirilmesine katkıda bulunmada Orta Asya’nın rolünün güçlendirilmesine odaklanmaya devam edecektir” (EU Council, 2019: 12).

Enerji işbirliği, 2006 yılında imzalanan Enerji İşbirliği Mutabakat Zaptında vurgulandığı üzere, Kazakistan Cumhuriyeti ile AB arasındaki işbirliğinin temel taşlarından birini oluşturmaktadır. AB, toplam ticaretindeki %40’lık payıyla Kazakistan’ın en büyük ticaret ortağıdır. AB’ye yapılan başlıca ihracat kalemleri arasında, ülkenin toplam ihracatının neredeyse %80’ini oluşturan petrol ve doğal gaz ihracatı yer almaktadır. Ancak Kazakistan’ın uluslararası enerji firmalarıyla olan ilişkisi bu anlaşmadan öncesine dayanmaktadır. Ülkenin Sovyetler Birliği’nden bağımsızlığını kazanmasının ardından Kazakistan, Hazar’daki petrol rezervlerini araştırmak ve işletmek için Avrupalı büyük enerji şirketleriyle aktif olarak ortaklık arayışına girmiştir. Özellikle Kaşagan petrol sahasının geliştirilmesinden sorumlu Kuzey Hazar İşletme Şirketi (NCOC) hissedarları arasında Total, Eni ve Royal Dutch Shell gibi Avrupalı devler bulunmaktadır. Bu girişim, Kazakistan’ın Avrupa petrol piyasalarına girme çabalarının altını çizmekte ve Shell ve BG Group Kazakistan gibi Avrupalı oyuncuların da ilgisini çekmektedir. Kazakistan’ın ulusal petrol şirketi KazMunayGas, Rompetrol gibi stratejik satın almalarla Avrupa pazarlarındaki varlığını daha da sağlamlaştırmaktadır (Aras ve Kandemir, 2023).

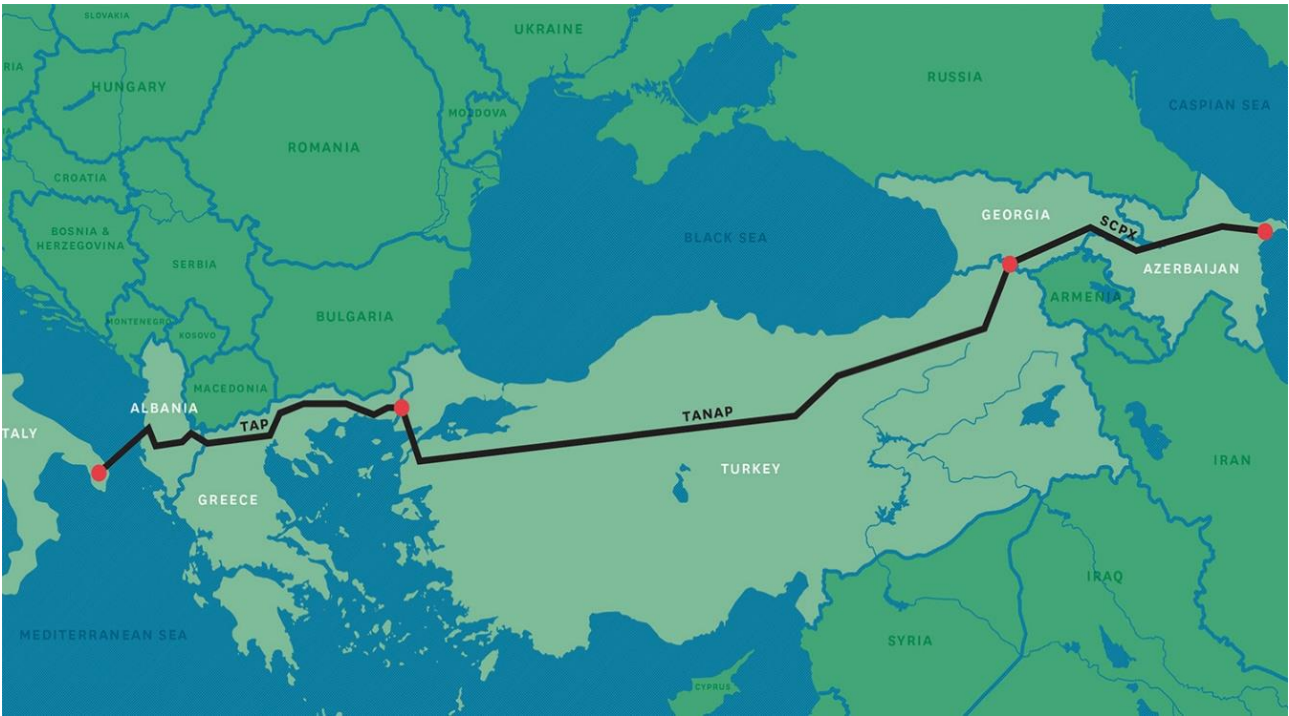
Rusya’nın Ukrayna’yı işgali küresel jeopolitik sistemi değiştirirken ve Avrupa ile Birleşik Krallık enerji tedarikçilerini çeşitlendirmeye yönelirken, gelecekte nükleer enerjiye daha fazla bel bağlamanın bir kazananı da Kazakistan’ın uranyum endüstrisi olabilecektir. Kazakistan ve Avrupa nükleer enerji konusunda yakın ortaklardır. Kazakistan, 2020 yılında Nijer (yüzde 20,3) ve Rusya’nın (yüzde 20,2) ardından yüzde 19,2 oranıyla Avrupa’ya en fazla uranyum tedarik eden üçüncü ülkeydi. Ukrayna’daki savaşın başlamasından bu yana uranyum fiyatının arttığını belirtmek gerekir. Ocak 2021’de pound başına 30,35 dolar olan fiyat, 28 Şubat’ta (işgalin başlamasından dört gün sonra) 45 dolar olmuş ve 25 Mart’ta 56,70 dolara ulaşmıştır. Bu satırların yazıldığı sırada fiyat pound başına 60 doları aşmak üzereydi. Buna göre dünyanın en büyük uranyum üreticisi olan Kazakistan’ın kazancının büyük olma olasılığının yüksek olduğu söylenebilir (Sánchez, 2022).

Türkmenistan, dünya genelinde dördüncü sırada yer alan önemli doğal gaz rezervleri nedeniyle AB için büyük önem taşımaktadır. Buna karşılık, kanıtlanmış rezervler açısından Kazakistan 19. ve Özbekistan 21. sırada yer almaktadır. Türkmenistan aynı zamanda doğal gaz üretiminde dünya çapında 11. sırada yer alarak öne çıkarken, Özbekistan 15. sırada, Kazakistan ise 30. sırada yer almaktadır. Şu anda AB, 2022 yılında tamamen faaliyete geçen ve 10.5 milyar metreküp (bcm) gaz sağlaması beklenen Güney Gaz Koridoruna katılımını

arttırma konusunda umut verici bir fırsata sahiptir. Azerbaycan Enerji Bakanlığına göre Haziran 2022 itibariyle Avrupa'ya 6.8 milyar metreküp gaz ihraç edilmiştir.

AB'nin desteği, özellikle Trans Anadolu Doğal Gaz Boru Hattı ve Trans-Adriyatik Boru Hattı gibi projeleri desteklemeye devam ederek ülkelerin enerji kaynaklarını çeşitlendirmelerine yardımcı olmaya odaklanabilir. Bu da Azerbaycan, Gürcistan ve Türkiye ile ilişkilerin geliştirilmesini ve aynı zamanda İtalya, Yunanistan ve Arnavutluk bağlantılarının izlenmesini gerektirmektedir. AB, ortak çıkarlara yönelik projeler için finansmana sahiptir ve halihazırda Güneydoğu Avrupa ve Orta Doğu'daki çeşitli enerji altyapı projelerine katkıda bulunmaktadır. Gaz boru hatları, elektrik hatları ve depolama tesislerini içeren bu girişimler Orta Asya'ya doğru genişleme için bir model teşkil edebilir. Ayrıca AB, izinlerin verilmesini ve düzenleyici uygulamaları basitleştirerek projelerin yürütülmesini kolaylaştırabilir. Ayrıca çevresel değerlendirme süreçlerinin optimize edilmesine yardımcı olabilir ve tüm çaba boyunca yatırımcılar için şeffaflık sağlayabilir (Kizeková, 2022: 2).

Güney Kafkasya Boru Hattı, TANAP ve TAP gibi birbirine bağlı boru hatlarından oluşan Güney Gaz Koridoru (SGC) (Şekil 1), Şah Deniz sahasındaki enerji kaynaklarının Güney İtalya'ya taşınması için birincil güzergah olarak hizmet vermektedir. Ukrayna krizinden bu yana AB, bu bölgeye, özellikle de Türkmenistan'a olan yönelimini arttırmıştır. Birlik, Türkmenistan'ın kıyı bölgesi Türkmenbaşı'ndan Azerbaycan'daki Bakü'ye uzanması planlanan ve gelecekte Türkmenbaşı'nı Kazakistan'daki Tengiz sahasına bağlayacak potansiyel uzantılara sahip bir su altı boru hattı olan Trans-Hazar Boru Hattı'nın (TCP) inşasını aktif olarak desteklemiştir. Bu proje Türkmenistan ve Kazakistan'dan gelen doğal gazı Rusya'yı bypass ederek AB'ye taşımayı amaçlamaktadır, fakat Rusya'nın muhalefeti nedeniyle durmuş bulunmaktadır. SGC'nin Hazar Denizi boyunca bir uzantısı olarak düşünülen TCP'nin, başta Azerbaycan ve Türkmenistan olmak üzere Hazar Denizi ülkelerini Türkiye üzerinden Avrupa'ya bağlaması öngörülmektedir. Günümüzde AB'nin Ortak Çıkar Projeleri çerçevesinde hayata geçirilmesi değerlendirilen projeler arasında yer almakta ve devreye alınma tarihi olarak ise Mayıs 2026 öngörülmektedir (Dutta, 2019).

Şekil 1. Güney Gaz Koridoru

6.2. Su Yönetimi

Su kıtlığı, özellikle su kaynaklarının aşırı kullanımının ve iklim değişikliğinin etkilerinin durumu daha da kötüleştirdiği Orta Asya'da akut hale gelen acil bir küresel sorundur. Bölgenin su kaynakları dengesiz bir şekilde dağılmış ve farklı amaçlar için kullanılmaktadır. Syr Darya ve Amu Darya gibi büyük nehirlerin akış yönünün yukarısında yer alan Tacikistan ve Kırgızistan gibi ülkeler suyu öncelikle kış aylarında hidroelektrik üretimi için kullanmaktadır. Buna karşılık, Kazakistan, Türkmenistan ve Özbekistan gibi aşağı kıyıdaş ülkeler yaz mahsullerini sulamak için büyük ölçüde suya ihtiyaç duymaktadır. Su kaynaklarının kıtlığı, yetersiz yönetim ve çatışan çıkarlarla birleştiğinde, Orta Asya'da su dağıtımını çevreleyen önemli gerilimlere katkıda bulunmaktadır (Giz, t.y.).

Orta Asya'da su yönetimiyle ilgili temel sorun, öncelikle su eksikliği değil, mevcut kaynakların verimsiz kullanımınıdır. Yakın zamanda yapılan çalışmalar, bölgenin metreküp başına ortalama 2,5 dolarla, metreküp başına 19,01 dolar olan küresel ortalamanın oldukça altında kaldığını, küresel olarak en düşük su kullanım verimliliğine sahip bölgelerden biri olduğunu göstermektedir.

AB, sürdürülebilirliği sağlarken ekonomik ve sosyal refahı en üst düzeye çıkarmak için su, toprak ve ilgili kaynakların koordineli yönetimini teşvik etmeyi amaçlayan entegre su kaynakları yönetiminin (IWRM) Orta Asya'da geliştirilmesini desteklemektedir. AB, Fergana Vadisinde kurumsal düzenlemelerin iyileştirilmesi, su tasarrufu, tarımsal verimliliğin artırılması ve su kullanıcı birliklerinin güçlendirilmesine odaklanan IWRM projelerini finanse etmiştir.

AB, Orta Asya ülkeleriyle su ve çevre konularını görüşmek üzere düzenli toplantılar içeren bir Çevre ve Su İşbirliği Platformu kurmuştur. AB ayrıca bölgede su yönetimi politikalarının geliştirilmesine yardımcı olmak üzere ulusal politika diyaloglarını içeren AB Su Girişimi'ni (EUWI) yürütmektedir (Russel, 2018: 10).

AB, Orta Asya'da suyla ilgili projeler için kalkınma yardımı sağlamakta, su yönetimi politikalarının iyileştirilmesi ve su altyapısına yatırım yapılması gibi girişimler için Özbekistan, Tacikistan ve Kırgızistan gibi ülkelere 170 milyon avro bölgesel yardım ve önemli miktarda ikili yardım tahsis etmektedir (Giz, t.y.).

7. AB ve Orta Asya Arasında Güvenlik İşbirliği

Orta Asya ve Avrupa Birliği (AB) arasındaki güvenlik işbirliği, bölgedeki ortak güvenlik sorunlarının ele alınmasının amaçlandığı önemli bir odak alandır. Kırgızistan, Tacikistan ve diğer ülkeleri kapsayan Orta Asya, terörizm, aşırıçılık, organize suçlar ve sınır güvenliği sorunları gibi güvenlik tehditleriyle karşı karşıyadır. AB, özellikle 2007’de kabul edilen ve 2019’da güncellenen, stratejik çıkarları özetleyen ve Orta Asya devletleriyle daha güçlü bir ortaklık kurmayı amaçlayan AB Orta Asya Stratejisinden bu yana Orta Asya ile angajmanını yoğunlaştırmıştır.

Haziran 2007’de Orta Asya Stratejisi’nin kabul edilmesi, Orta Asya ülkelerinin özellikle güvenlik, yönetim ve enerji konularında AB için artan önemine işaret etmiştir. Bölgedeki güvenlik ve istikrar stratejik çıkarlar olarak kabul edilmiştir. Bununla birlikte, 2007 stratejisini değerlendiren AB Ortak İlerleme Raporu, AB’nin güvenlik alanında daha fazla angajmana girmesi gerektiğinin altını çizmiştir. Özellikle stratejinin tüm yönlerinin devam eden önemini vurgularken, insan hakları, daha geniş güvenlik sorunları, su ve enerji güvenliği ve Afganistan ile ilişkiler gibi önemli zorluklar olarak ortaya çıkan kilit alanlara daha fazla odaklanmanın gerekliliğini vurgulamıştır (Rožnovská, 2011: 3).

Orta Asya’nın güvenlik politikaları açısından AB için bir risk oluşturmasının temel nedeni, Afganistan’da üretilen uyuşturucunun Orta Asya ülkeleri üzerinden dünya pazarlarına ve özellikle Avrupa’ya yayılmasıdır. Ayrıca, dünya genelindeki eroin kullanıcılarının yarısından fazlasının Avrupa’da olduğu göz önüne alındığında, AB’nin içinde tüketilen eroinin büyük bir kısmının Afganistan kökenli olduğu belirtilmektedir. Afganistan’daki zayıf devlet yapısı ve uyuşturucudan elde edilen gelir, Orta Asya ülkeleri için de bir güvenlik riski oluşturmaktadır. Bu ülkeler, Rusya ve Avrupa’ya uyuşturucu ticaretinde önemli koridorlar oluştururken, genç cumhuriyetler olarak idare, meşruiyet ve kontrol alanlarında zayıflıklar göstermektedirler. Bu durum, organize suç örgütlerinin bu ülkelerdeki kamu görevlilerini (parlamenteler, askerler, polisler, yargı mensupları, yerel yöneticiler, gümrük görevlileri, mali memurlar vb.) satın almasını kolaylaştırmaktadır (Osman, 2011: 23).

İkinci neden ise Birliğin genişlemesinden ve Orta Asya devletlerini “AB’nin komşuları” olarak konumlandıran yeni AB Komşuluk Politikasının uygulanmasından kaynaklanmaktadır. Sonuç olarak, bölgedeki herhangi bir potansiyel çatışmanın AB’ye yansımaları olabilir. Ayrıca Orta Asya’da güvenlik ve istikrarın sağlanması AB’nin enerji politikası hedefleri doğrultusunda hayati önem taşımaktadır. Orta Asya’nın önemli enerji kaynakları göz önüne alındığında, bu kaynaklardan faydalanmak Rusya’ya olan bağımlılığı azaltmaya yardımcı olabilir ve böylece AB’nin enerji güvenliğini arttırabilir (Rožnovská, 2011: 3-4).

8. AB ve Orta Asya Arasında Eğitim Alanında İşbirliği

Eğitim işbirliği, Avrupa Birliği (AB) ve Orta Asya ülkeleri arasındaki işbirliğinin önemli bir odak noktası olarak öne çıkmaktadır. AB ve Orta Asya Arasında Yeni Ortaklık Stratejisi (2007-2013) ve Orta Asya için Yeni AB Stratejisi gibi çeşitli stratejik çerçevelerde belirtildiği üzere AB, eğitim sektörünü bölge ülkeleriyle işbirliğinin (Güçlü Ortaklıklar için Yeni Fırsatlar) birincil alanlarından biri olarak belirlemiştir. Avrupa Birliği 1990'lardan bu yana Orta Asya ülkelerinde yükseköğretime özel bir önem vermektedir. Sovyetler Birliği'nin dağılmasını izleyen dönemden 2013 yılına kadar daha geniş kapsamlı TACIS (Bağımsız Devletler Topluluğu'na Teknik Yardım) girişiminin bir parçası olan Avrupa Tempus programı çok önemli bir rol oynamıştır. Tempus, Orta Asya genelinde üniversite çalışmalarını teşvik etmeyi ve böylece bölgedeki yükseköğretim sistemlerinin gelişimine önemli ölçüde katkıda bulunmayı amaçlamıştır. Bu program, yeni bağımsız devletlerde demokratik toplumlara ve ekonomik reforma geçişe yardımcı olurken aynı zamanda yükseköğretim sektöründe işbirliğini de kolaylaştırmıştır (Zairova, 2022: 9).

Program, ortak bir yükseköğretim sistemi oluşturmak için Bologna Süreci (Avrupa'da karşılaştırılabilir yeterlilik değerlendirme sistemlerine sahip eğitim alanı) ile uyumlu reformları teşvik etmiştir (kısa döngü, değişen işgücü piyasasının taleplerini karşılamak için lisans, yüksek lisans, doktora). 1994-1999 yılları arasında Tempus programı kapsamında Orta Asya ülkeleri için ayrılan bütçe 17.7 milyon avroydu. Bu bütçe 2000-2007 döneminde 31.2 milyon avroya, 2008-2013 döneminde ise 50 milyon avroya yükselmiştir. Plotka (2015) ve Multiannual Indicative Programme Regional Central Asia 2014-2020 (2020) tarafından belirtildiği üzere 2014'ten 2020'ye kadar olan bir sonraki program aşamasında bütçe 115 milyon avroya yükselmiştir. Tempus programının uygulanmasıyla, Peyrouse (2018) tarafından vurgulandığı üzere, Avrupa ve Orta Asya üniversitelerinden çift diploma sistemleri ve yeni bir notlandırma sisteminin temelleri de dahil olmak üzere çeşitli girişimlerde bulunulmuştur. Avrupa Birliği Kazakistan ve Orta Asya Delegasyonu (2021) tarafından bildirildiği üzere, Orta Asya devletlerinin katılımı 1994 yılında Kazakistan ve Özbekistan ile başlamış, bunu 1995 yılında Kırgızistan, 1997 yılında Türkmenistan ve 2004 yılında Tacikistan izlemiştir. Genel olarak Orta Asya devletlerinin Avrupa Tempus programına katılımı, program süresi boyunca 220 projenin gerçekleştirilmesini sağlamıştır (Zairova, 2022: 13).

2007 yılında, başka bir Avrupa Erasmus Mundus programı (Erasmus Mundus, öğrenci, bilimsel ve pedagojik personel değişimi) Orta Asya'da başlatılmıştır. Erasmus+, Avrupa Birliği'nin (AB) 2014-2020 yıllarını kapsayan eğitim, öğretim, gençlik ve spor girişimi olarak hizmet vermiştir. Program, akademik ve gençlik hareketliliği için fon sağlamanın yanı sıra Avrupa ile Asya dahil diğer küresel bölgeler arasında işbirliğini teşvik etmiştir. Program, AB'nin bu bölgelerle işbirliği öncelikleriyle yakından uyumluydu ve Asya ülkelerine Ortak Ülke olarak katılma fırsatları sunmaktaydı. Yükseköğretim sektöründe, bu ülkeler gençlik işbirliği projelerinin yanı sıra dört proje türünde yer alabilmekteydi. Bu fırsatların 2021-2027 dönemi için yeni Erasmus+ programı kapsamında da devam etmesi beklenmektedir (European Commission, 2021).

Farklı küresel bölgeler için çeşitli bütçeler ayrılmakta ve Avrupa ülkeleri bu kaynakları paylaşmaktadır. Avrupa kurumları Orta Asya'daki üniversitelerle ikili ortaklıklar kurmakta ve mevkiadaşları adına başvurularında bulunmaktadır. Orta Asya için ayrılan bütçe, toplam uluslararası hareketlilik bütçesinin yaklaşık %4'ünü temsil etmektedir. Bu fon, ikili ortaklıklara odaklanan 1.450'den fazla projenin oluşturulmasını kolaylaştırmış ve 8.611

öğrenci, araştırmacı ve personel için hareketlilik fırsatları sağlamıştır (European Commission, 2021).

Tablo 1. Orta Asya ülkelerinin Erasmus Mundus programının hareketlilik değişim programlarına katılımı (2014–2020)

Ülke	Lisans	Yüksek lisans	Doktora	Post-Doktora	Çalışanlar	Genel
Kazakistan	243	181	119	54	135	732
Kırgızistan	145	116	83	49	112	505
Tacikistan	126	83	65	31	78	383
Türkmenistan	49	41	24	16	33	163
Özbekistan	199	224	184	92	168	867
Genel	762	645	474	242	526	2650

Kaynak: Commission European Union, EU-Central Asia academic cooperation through Erasmus+, 2020.

9. Sonuç

Avrupa Birliği (AB) ve Orta Asya arasındaki ilişki siyasi, ekonomik ve kültürel boyutları kapsayan çok yönlü bir ilişkidir. Bu rapor boyunca AB-Orta Asya ilişkilerinin tarihsel gelişimi incelenerek iki bölge arasındaki dönüm noktaları, fırsatlar ve işbirliği vurgulanmıştır.

Sovyet sonrası erken dönemden günümüze kadar AB, diplomatik bağlar kurmak, ekonomik işbirliğini geliştirmek ve kültürel alışverişi teşvik etmek amacıyla Orta Asya ülkeleriyle aktif bir şekilde ilişki kurmuştur. Yeni Bir Ortaklık için AB-Orta Asya Stratejisi gibi girişimler aracılığıyla AB, Orta Asya ülkeleriyle bağlarını güçlendirmek ve işbirliğini derinleştirmek için çalışmıştır.

Ekonomik açıdan AB, Orta Asya'da önemli bir ticaret ortağı ve yatırımcı haline gelerek bölgenin kalkınmasına ve küresel ekonomiyle bütünleşmesine katkıda bulunmuştur. Kültürel ve eğitsel değişimler de AB ve Orta Asya arasında karşılıklı anlayış ve halklar arası bağlantıların geliştirilmesinde hayati bir rol oynamıştır.

Geleceğe bakıldığında AB ve Orta Asya arasında daha fazla işbirliği ve ortaklık için fırsatlar olduğu görülmektedir. Diyalog kurmaya, ekonomik kalkınmayı desteklemeye ve kültürel alışverişi teşvik etmeye devam ederek her iki bölge de ilişkilerini geliştirebilir ve Avrasya'da barış, istikrar ve refaha katkıda bulunabilir.

Sonuç olarak AB ve Orta Asya, birbirine daha fazla bağlıdır ve müreffeh bir gelecek inşa etme konusunda ortak bir hedefi paylaşmaktadır. Devam eden işbirliği ve karşılıklı saygı sayesinde AB ve Orta Asya arasındaki ortaklık önümüzdeki yıllarda da büyümeye ve gelişmeye devam edebilir.

Kaynakça

- Abdirazakova, Z. (2023). Yevropeyskiy soyuz i Kirgiskaya Respublika. *International Journal of Humanities and Natural Sciences*, vol. 6-2 (81), 27-30.
- Aras, F. Ç. ve Kandemir, E. (2023). “EU Energy Policy and EU-Central Asian Relations In The Context Of Energy Security”. *Uluslararası Toplumsal Bilimler Dergisi*, 7(2), 107-126.
- Asma, Yasin ve Koca, M. Eyyüp (2021). “Avrupa’nın Orta Asya Stratejisi”. İNSAMER. <https://www.insamer.com/tr/uploads/pdf/analiz-avrupa-nin-orta-asya-stratejisi.pdf>
- Boyarov, E. (2023). “EU Expands its Trade Partnerships with Turkmenistan”. <https://daryo.uz/en/2023/09/07/eu-increases-trade-with-turkmenistan>. (Erişim tarihi: 3 Mayıs 2024)
- EEAS (2022). “The EU Development Priorities in Central Asia”. https://www.eeas.europa.eu/eeas/eu-development-priorities-central-asia_en#:~:text=Assistance%20provided%20by%20the%20EU,for%20the%20period%202014%2D2020. (Erişim tarihi: 3 Mayıs 2024)
- European Commission (2021). “EU-Central Asia Academic Cooperation Through Erasmus”. <https://ec.europa.eu/assets/eac/erasmus-plus/factsheets/regional/centralasia-regional-erasmusplus-2020.pdf>.
- European Commission (2021b, May 20). “European Union, Trade in Goods with Central Asia 5”. https://webgate.ec.europa.eu/isdb_results/factsheets/region/details_central-asia-5_en.pdf. (Erişim tarihi: 4 Mayıs 2024)
- European Commission (2022). “EU Trade Relations With Central Asia. Facts, Figures And Latest Developments”. https://policy.trade.ec.europa.eu/eu-trade-relationships-country-and-region/countries-and-regions/central-asia_en (Erişim tarihi: 1 Mayıs 2024)
- European Court of Auditors (2013). EU Development Assistance to Central Asia. (Special Report No 13). https://www.eca.europa.eu/Lists/ECADocuments/SR13_13/QJAB13014ENN.pdf
- Gafurov, Siddikjon. (2024). “Economic Cooperation Between Uzbekistan and European Union”. *Universal Journal of Social Sciences and Humanities*. 1. 164-174.
- Giz. (tarih yok). “Transboundary Water Management in Central Asia”. <https://www.giz.de/en/worldwide/15176.html> (Erişim tarihi: 5 Mayıs 2024)
- GSPhub (2023). “What is GSP+?” <https://gsphub.eu/country-info/Kyrgyzstan> (Erişim tarihi: 6 Mayıs 2024)
- Halmuratov (2022). Razvitiye mnogofunktsionalnih otnoşeniy Respubliki Uzbekistan s Yevropeyskim soyuzom. *Ekonomika i sotsium*, №5 (96)-1, 726-731.
- Kizeková, A. (2022). The EU’s Tightrope Walk to Energy Cooperation with Central Asia. Friedrich-Ebert-Stiftung. <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/bruessel/19795.pdf>
- Komilova, H. (2009). Tsentralnaya Aziya i Yevropeyskiy Soyuz: novie realii. *Sovremennaya Yevropa*, 53-63.
- LS (2021). 343 donora: Samyye krupnyye nalogoplatel’shchiki kazakhstana v 2020 godu. LSM. Available at: <https://lsm.kz/343-kompanii> (Accessed 3 July 2022).

- Marmontova, T. (2018). Tsentralnaya Aziya v politike Yevropeyskogo soyuza: vzglyad iz Kazahstana. *Journal of International Law and International Relations*, № 3-4 (86-87), 50-54.
- Muratova, M., Sadri, H., Medeubayeva, Z. ve Issayeva, A. (2023). “The EU and Kazakhstan in the Latest Geopolitical and Goeconomic Conditions: New Dimensions of Partnership”. *Journal of Eurasian Studies*.
<https://doi.org/10.1177/18793665231215799>
- Narodnoe slovo (2022). Uzbekistan — Evropejskij sojuz: sostojanie i perspektivy (po itogam 15-go zasedaniya Komiteta parlamentskogo sotrudnichestva).
<https://xs.uz/ru/post/uzbekistan-evropejskij-soyuz-sostoyanie-i-perspektivy-po-itogam-15-go-zasedaniya-komiteta-parlamentskogo-sotrudnichestva>
- Özalp, Osman. (2011). “Avrupa Birliği’nin Orta Asya Politikası”. *Civil Academy*. 15-38.
- Paramonov, V., Stokov, A. ve Abduganieva, Z. (2017). Vliyaniye Yevropeyskogo Soyuz na Tsentralnuyu Aziyu: obzor, analiz i prognoz, *Almaty: Fond im.Fridrikha Eberta*, 117 s.
- Pomfret, Richard (2022). “The European Union and Central Asia: Economic Development and Trade”. *Australian and New Zealand Journal of European Studies*. 14. 49-61.
10.30722/anzjes.vol14.iss2.15833.
- Prohorenko, I. (2019). Novaya strategiya Yevropeyskogo soyuza v Tsentralnoy Azii: vozmozhnosti i predely “myagkoy sili”. *Analiz i prognoz. Zhurnal IMEMO RAN*, № 4, 68-80.
- Rožnovská, Jana.(2011). Confronting problems in the EU’s backyard:The EU’s security interests in Central Asia in light of a worsening security situation. AIES.
<https://www.aies.at/download/2011/AIES-Fokus-2011-04.pdf>
- Russel, Martin (2018). Water in Central Asia. EPRS. https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2018/625181/EPRS_BRI%282018%29625181_EN.pdf
- Şahin, Çiğdem (2021). “Avrupa Birliği’nin Orta Asya Siyaseti”. Çiğdem Şahin ve Turgay DÜĞEN (Ed.). *21. Yüzyılda Bölgesel ve Küresel Aktörlerin Orta Asya Siyaseti*. Eğitim Yayınevi, Konya, 2021, 295-338.
- Solıyev, R. (2018). Osnovnie mehanizmi ustoychivih otnoşeniy mecdu Respublikoy Tacikistan i Yevropeyskim soyuzom. *Uchenie zapiski Hudjandskogo gosudarstvennogo universiteta im. akademika B. Gafurova*, №3(56), 34-42.
- Tokayev, T. (2010). Sotrudničestvo Respubliki Kazahstan s Yevropeyskim soyuzom. *Vestnik RUDN, seriya Mejdunarodnie otnoşeniya*, № 1, 60-74.
- Sánchez W.A., (2022). European Energy Security: An Opportunity for Kazakhstan’s Uranium Industry.The Diplomat. <https://thediplomat.com/2022/04/european-energy-security-an-opportunity-for-kazakhstans-uranium-industry/> (Erişim tarihi: 7 Mayıs 2024)
- Yevropeyskiy Soyuz i Tsentralnaya Aziya: novoye partnerstvo v deystvii (2009).
https://www.consilium.europa.eu/media/30829/ru-strategyasia_int.pdf
- Zairova, K. (2022). *Cooperation between the EU and Central Asia Countries in the Education Field* [Master thesis]. https://vskp.vse.cz/english/85863_cooperation-between-the-eu-and-central-asia-countries-in-the-education-field??page=121 (Erişim tarihi: 10 Mayıs 2024)